

ÁRMIN VÁMBÉRY'DEN CEDİTÇİ AYDIN MUHAMMED FATİH KERİMİ'YE MEKTUPLAR

LETTERS FROM ÁRMIN VÁMBÉRY TO JADIDIST
INTELLECTUAL MUHAMMED FATİH KERİMİ

Emre ÖZSOY

Dr. Öğr. Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu,
Tarih Bölümü, emreozsoy206@hotmail.com

Makale Bilgisi

Türü: İnceleme makalesi
Gönderildiği tarih: 20 Mart 2024
Kabul edildiği tarih: 27 Mayıs 2024
Yayınlanma tarihi: 25 Haziran 2024

Article Info

Type: Review article
Date submitted: 20 March 2024
Date accepted: 27 May 2024
Date published: 25 June 2024

Anahtar Sözcükler

Ármin Vámbéry; Fatih Kerimi; İdil-Ural Türkleri; Rusya Türkleri; Ceditçilik Hareketi

Keywords

Ármin Vámbéry; Fatih Kerimi; Idil-Ural Turks; Russian Turks; Jadidism

DOI

10.33171/dtcfjournal.2024.64.1.31

Öz

Ármin Vámbéry, on dokuzuncu yüzyıl ve yirminci yüzyılın ilk çeyreği arasında Rusya Türkleri arasında ortaya çıkan yenileşme hareketlerini yakından takip eden isimlerdendir. Ona göre özellikle İdil-Ural bölgesi aydınlarının, modern zamanın gereklilikleri doğrultusunda hareket etme gayretleri ve bu yönde ortaya koydukları faaliyetler, Batı'nın, Asyalı şeklinde küçümsediği bir toplum adına önemli gelişmelerdi. Zira, günümüzde Ceditçilik olarak tanımlanan bu yenileşme faaliyetlerinin temsilcileri, sadece kültürel bir canlanma ortaya koymadılar, sosyal ve siyasi alanda da Çarlık idaresi karşısında haklarını savundular. Bu gelişmeler ünlü Macar müsteşrik Vámbéry tarafından ilgiyle karşılandı; kendisi yenileşme hareketleri hakkında eserler ortaya koymakla kalmadı, Rusya Türklerinin Batı dünyasında tanıtılmasında da önemli bir rol üstlendi. The Times gazetesinde bu yönde yazılar kaleme aldı, İsmail Bey Gaspiralı, Rızaeddin Fahreddin ve Fatih Kerimi gibi dönemin önde gelen aydınlarıyla doğrudan iletişim kurdu; onlar tarafından yayımlanan eserler ve süreli yayınları yakından takip etti. Özellikle Muhammed Fatih Kerimi ile hayatının sonuna kadar iletişim halinde bulundu. İkili arasında İstanbul'da başlayan dostluk fikri anlamda bir etkileşimi de beraberinde getirdi.

Bu çalışmada, Vámbéry tarafından Muhammed Fatih Kerimi'ye gönderilen, hâlihazırda Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi'nde bulunan mektuplar ele alınacaktır. Bu çerçevede Vámbéry'nin Tatar yenileşme hareketine yönelik ilgisi üzerinde kısaca durularak, İdil-Ural Türkleri hakkındaki değerlendirmelerine yer verilecek ve son olarak mektupların Latin harflerine aktarımı yapılacaktır.

Abstract

Ármin Vámbéry was closely following the modernism movements that emerged among the Russian Turks between the nineteenth century and the first quarter of the twentieth century. According to him, the efforts of especially the intellectuals of the Idil-Ural region to act in line with the requirements of modern times and the activities they put forward in this direction were important developments for a society that the West despised as Asians. Because the representatives of these modernism activities, defined today as Jadidism, not only demonstrated a cultural revival, but also defended their rights against the Tsarist administration in the social and political arena. These developments were met with interest by the famous Hungarian orientalist Vámbéry; he not only produced works about modernization movements, but also played an important role in introducing Russian Turks to the Western world. He wrote articles in this direction in The Times Newspaper, and communicated directly with the leading intellectuals of the period such as İsmail Bey Gaspiralı, Rızaeddin Fahreddin and Fatih Kerimi; he closely followed the works and periodicals published by them. He was especially in contact with Muhammed Fatih Kerimi until the end of his life. The friendship that started between the two in Istanbul brought about an intellectual interaction.

In this study, the letters sent by Vámbéry to Fatih Kerimi, currently in the National Archives of the Republic of Tatarstan, will be discussed. In this context, Vámbéry's interest in the Tatar modernism movement will be briefly emphasized, his evaluations about the Volga-Ural Turks will be included, and finally, the letters will be translated into Latin letters.

Giriş

XIX. yüzyılın dikkat çeken simaları arasında yer alan Ármin Vámbéry, 1832’de doğduğunda babası birkaç yıl önce vefat etmiş bulunuyordu. Bu anlamda hayatı yoksullukla başlamış, ifade ettiklerine bakılırsa; çocukluk yıllarında yedi aile, her biri farklı günde olmak üzere yemek ihtiyacını karşılıyor, kahvaltısı için büyük bir ekmek dilimi veriyordu. Böylesi bir başlangıca rağmen, kendisini Avrupa’nın gündemine taşıyacak keskin bir zekaya da sahipti (Vámbéry, 1914, s. 1-3). Vámbéry, küçük yaşlardan itibaren yaşadığı muhitin de etkisiyle Slovakca, Macarca ve Almanca öğrenmeye başladı. Sonraki süreçte buna İbranice, Latince, Antik Yunanca ve birkaç Avrupa dilini ekledi (Kelecsenyi ve Kovacs, 2020, s. 9). İlerleyen yıllarda ise Rusça, Danimarkaca, İtalyanca, Farsça ve İspanyolca dillerinde yapılan çalışmaları anlayabilecek duruma geldi (Duran, 2020, s. 78-79). Bu dil becerisini kullanarak bir dönem Viyana’da hükümet kadrolarında yer almak istese de bu konuda hayal kırıklığına uğradı. Fakat burada Türk tarihi ve dili araştırmacısı Baron Joseph von Hammer Purgstall ile tanıştı. Bu tanışıklık Türk tarihi, dili ve kültürü araştırmalarına yönelmesi konusunda kendisini hayli cesaretlendirdi. Artık Şarkiyat araştırmalarına girişen Vámbéry, 1857 yılında İstanbul’a gelmeden önce Türkçeyi de öğrenmiş bulunuyordu. Böylece Macar Bilimler Akademisi’nin finansal desteği ve Kültür ve Eğitim Bakanı Baron Jozsef Eötvös’ün himayesi altında Doğu seyahati için her şey tamamlanmış oluyordu (Kelecsenyi ve Kovacs, 2020, s. 11-13).

Vámbéry 1857’de çok merak ettiği, Doğu dünyasının önemli şehri, Osmanlı Türklerinin ve hilafetin başkenti İstanbul’daydı. İlk olarak buradaki Macar göçmenlerle temasa geçti fakat, millettaşlarından ziyade Osmanlı elitleriyle yakın ilişkiler kurdu. Macar Göç İdaresi yetkilisi György Kmety’nin de destekleriyle Hüseyin Daim Paşa’nın evinde öğretmen olarak çalışmaya başladı. Pera’daki çoğunluğu Avrupalı komşularından ayrılarak Türklerin yoğunlukta olduğu Kabataş’a taşındı ve “Reşid” adını da burada aldı. Kendisinin ifadesiyle burada “Türk oldu” (Kovacs, 2016, s. 457-458). Sultan Abdülhamid’le tanışması da bu yıllarda gerçekleşti. Sadık Rıfat Paşa’nın konağında yaşadığı dönemde Sultan Abdülmecid’in kızına Fransızca dersi verdi. Ders sırasında gözüne çarpan kişi, kendi ifadesiyle “...zayıf, solgun yüzlü çocuk”, Şehzade Abdülhamid Efendi’den başkası değildi (Saral ve Sezer, 2016, s. 20-21).

Vámbéry, Rus işgalinden önce Türkistan’a ulaşan, buradaki Türk halklarını hemen hemen her yönüyle incelemeye çalışan son Avrupalı oldu (Kelecsenyi ve Kovacs, 2020, s. 19). O Asya’yı, “en fantastik maceraların ülkesi” olarak

tanımlamaktaydı (Vámbéry , 1914, s. 8). 1863-1864'de gerçekleştirdiği Orta Asya seyahati, kendisinin Avrupa tarafından tanınmasına vesile olurken, iki önemli alanda başvurulmuş bir kişiliğe dönüşmesini de sağladı. Bunlardan ilki Türkoloji sahasıydı ki, Türk halkları üzerine uzmanlaşma kariyeri burada başladı. Zira bu seyahatinin amaçları arasında, Macar dilinin Türk halklarıyla olan ilişkisini ortaya çıkarması da yer almaktaydı. Diğer taraftan seyahatten kazandığı gözlem ve tecrübeleri Asya'ya daha çok az bilen Avrupa için kayda değerdi. Nitekim onun bu farklılığı politik sahada Rusya ve İngiltere'nin Asya'daki mücadelesinde önde gelen bir uzmana dönüşmesini sağladı. Hatta bu konuda İngiltere Dışişleri Ofisi tarafından desteklendi. İngiltere ve Rusya'yı Asya'da karşılaştıran Vámbéry, bu iki gücün mücadelesinde İngiltere yanlısı, Çarlık karşıtı olarak hareket ediyor, The Times'e yazılar göndererek Orta Asya, Afganistan ve Hindistan'daki Rusya'nın "oyunları" hakkında İngiltere'yi bilgilendiriyor ve uyarıyordu (Hazaı ve Fodor, 2017, s. 28) Vámbéry, İngiltere'den destek görse de Rusya tarafında eleştiri ve hakaret oklarına maruz kalmaktaydı. Bu anlamda Rus basınında "şarlatan" ve "Rusfobik" gibi sıfatlarla tanımlandığı belirtilmektedir (Çolak, 2019, s. 18). Vámbéry'nin İngiltere'yle olan yakınlığında Yahudi olmasının yanı sıra Rusya karşıtlığı da büyük bir rol oynuyordu. 1849 Macar Ayaklanmasının Rusya yardımıyla bastırılması, Vámbéry'nin zihninde Rusya'ya karşı duruşu beraberinde getiren bir etki yaratmış olmalıydı. Zira o, öğrenciliğinin son yıllarını geçirdiği Pressburg şehrine Rus askerleri girince şöyle yazmıştı: "...Sanırım beni İngiliz basın dünyasının kırk yıldır en hararetli Rus karşıtı yazarlarından biri yapan söndürülemez nefret, kalbime o saatte girmiştir." (Csirkés, 2017, s. 52-54; Csirkés, 2002, s. 458). Yine İngilizlerle olan münasebetine değinirken, onların nezdinde edindiği konumu Asya siyasetinde oynadığı rol üzerinden açıklıyor ve sözünün dinlendiğinden bahsediyordu (Akçuraoğlu, 2009, s. 330). Kendisi, Orta Asya seyahatinin tecrübelerine dayanarak Rusya'nın, bölgede Kazan ve Astrahan'ın işgallerinin devam ettirme amacıyla olduğunu belirtmekte, İngiltere'nin kontrolü ve sömürgesi altında olan Hindistan'ı Asya için medeniyet örneği olarak sunarak bunu ortaya koyanın bizzat İngiltere olduğunu yazmaktaydı. Bu durum Vámbéry'nin İngiltere hesabına gerçekten iyi çalıştığının ve görevini tam olarak yerine getirdiğinin bir göstergesiydi (Vámbéry, 1893, s. 360). Benzer şekilde Rusya ve İngiltere'nin Asya'daki durumunu hanlıklar üzerinden karşılaştıran Vámbéry, Rusya'nın bölgeyi işgali ardından bazı iyileştirmeler yaptığını kabul etmekle birlikte İngiltere taraftarlığı içerisinde şu değerlendirmeyi yapıyordu: "...Rusların yarı Asyalı olmaktan kaynaklanan bir kusuru vardır; şöyle ki, kırk yıllık Rus idaresinin ardından Türkistan'ın üç hanlığı, Rus iktidarının emrinde bulunan araçları ve tâbi halkların

adapte olma kapasitesini göz önünde bulundurduğumuzda, erişilmesi mümkün olan entelektüel ve maddi gelişim seviyesine ulaşmaktan çok uzaktır.” (Vámbéry, 2021, s. 57).

Vámbéry, sadece İngiltere ve Rusya çerçevesinde bir kişilik değildi. 1889’dan itibaren bizzat Sultan Abdülhamid’in isteği üzerine İngiltere ve Osmanlı devleti arasında bir aracılık görevini de yerine getiriyordu. Sultan açısından o, Osmanlı yönetiminin yenileşme gayreti içerisinde olduğunun Avrupa basınında tanıtılması için iyi bir araçtı. Aralarındaki görüşmelerde Sultan Abdülhamid onun tavsiyelerini dinlerken, konuşulanlar Vámbéry tarafından İngiltere Dışişleri Bakanlığı’na gönderilmekteydi. Ármin Vámbéry’i özel kılan bir diğer durum ise on dokuzuncu yüzyılda hayli ilerleme gösteren Türkoloji çalışmalarına büyük katkılar sunmuş olmasıdır. Abuska (Çağatayca sözlük), Türk-Tatar Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Türkmen Dili ve Mahdumkulu Divanı, Moğolistan ve Sibirya’da Eski Yazmaları Üzerine Notlar çalışmalarının sadece birkaçını oluşturmaktaydı. Vámbéry bu alana yaptığı katkılarla öncü rol üstlenmekle kalmamış, “Pan-Turanizm” fikrinin gündeme gelmesi ve yaygınlaştırılmasıyla da yakından ilişkilendirilmiştir (Landau, 2014, s. 859; Vásáry, 2017, s. 118; Stoddard, 1917, s. 17).

Türk-Macar ilişkilerinin tarihine ışık tutmakla kalmayıp bu anlamda günümüzde de kullanılan bir argümana dönüşen Vámbéry, Türk Dünyasının da yakından tanıdığı özel bir isim olmayı başarmıştır. Bu çalışma çerçevesinde, İdil-Ural matbuatı incelendiği taktirde, Vámbéry’le karşılaşmak şaşırtıcı bir durum değildir. Ayrıca kendisinin, Rusya Türklerine liderlik eden pek çok aydına ilham kaynağı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Zeki Velidi Togan, İsmail Bey Gaspıralı, Rızaeddin Fahreddin, Yusuf Akçura, Fatih Kerimî ve diğerleri için Vámbéry, fikirleri ve eserleriyle dikkate değer etkiler yapmayı başarmış görünmektedir. Togan, Vámbéry’nin vefatı münasebetiyle kaleme aldığı makalesinde biyografik bilgiler vermenin yanında eserlerini tanıtmakta, onun Türkoloji alanındaki önemli yerini vurgulayarak ünlü müsteşriki, ömrünü Türklük âlemini öğrenmeye bağışlayan bir âlim olarak sunmaktadır (Zeki, 1913, s. 246-250). Fatih Kerimî ise Vámbéry’nin Rusya Türkleri arasında bilinen bir isim olduğunu, Rusya Türklerini gerçek anlamda Batı dünyasına tanıttığını belirtmekte ve fikirlerinin kıymetli oluşunu yazmaktadır (TMA F 1370, op.1, d.16a, l.1)¹. Yine İsmail Bey Gaspıralı’nın Frengistan Mektupları adlı eserinde sıklıkla adından söz edilmekte, İslam ve Türk Dünyasını tarafsızlıkla

¹ TMA: Tataristan Cumhuriyeti Milli Arşivi. F: fond, op: opis, d: dela, l: list.

gözlemleyen, bilgilerinden istifade edilmesi gereken bir âlim olarak tanıtılmaktadır (Memiş, 2022, s. 275). Vámbéry de Rusya Türkleri arasında meydana gelen gelişmeleri yakından takip ediyordu. Gaspıralı'nın 1907'de Kahire'de gerçekleştirmeyi düşündüğü İslam Kongresi hakkında Tercüman'da kaleme aldığı yazısını tercüme ederek The Times'e göndermiş ve son yıllarda İslam dünyasında meydana gelen sosyal, kültürel ve dinî reform taleplerine dikkat çekmiştir (Lazzerini, 1973, s.109-111). Almanca yayınlanmakla birlikte Rusçaya da tercümesi yapılan bir çalışmasında Gaspıralı ve gazetesi Tercüman'ı, Tatarlar arasında yenilik hareketlerini başlatanlar olarak zikretmektedir. Söz konusu çalışmada, Rusya Türkleri arasındaki yenileşme hareketlerinin genel bir değerlendirmesi yapılarak, bu süreçte; idare ve toplum baskısına rağmen ulaşılan başarı, eğitim alanında yapılan ıslahatlar ve 1905 Rus Devrimi'nin ardından siyaset ve matbuat alanında gösterilen gelişmeler üzerinde durulmaktadır (Vámbéry, 1912, s. 283). Vámbéry, Macarca olarak kaleme aldığı bir çalışmasında ise Rusya Türklerinin yenileşme yolunda gösterdikleri başarıyı Türk ve İslam Dünyası açısından şu cümlelerle değerlendirmektedir:

... Şimdiye kadar geri kalmışlık içerisinde büyük bir sabırla, hayalperest bir yaşam sürdüren Tatarlar, son zamanlarda şaşkıncu bir ilerleme ve fikrî açıdan tazelik gösteriyorlar. Bir süre önce Tatarca küçük bir kitabı İngilizceye çevirdim, bu kitapta yazar, hayret verici liberal bir tutum ile İslam Dünyasının geri kalmışlığından ve daha sağlıklı, yeni bir yöne doğrulmanın gerekliliğinden söz ediyor... Bunu ne Türkiye'de ne İran'da ne de Hindistan'da görebiliriz: Genç (Yaş) Tatar nesli, modern eğitim taleplerini dile getiriyor ve kadınların özgürlüğü, gençlerin genel eğitimi gibi konularda fikirlerini vurguluyorlar. Kısacası, kendilerini yüzyıllık uykularından uyandırmak amacıyla elverişli bir ilerlemenin olması için gayret ediyorlar...30 yıl önce hemen hemen birden fazla Tatar gazetesi olmayıp, günümüzde yaklaşık 20 gazeteyle sahip olmaları ve bunların açık bir demokratik düşünceyi sergilemeleri heyecan verici bir şeydir... (TMA F 1370, op.1, d.24, 1.1).²

Vámbéry 'nin ifade ettiği Rusya Türklerinin göstermiş olduğu bu gelişme, Çarlık idaresinin baskılarına rağmen ortaya çıkmıştı. Macar müsteşrik bu konuya da dikkat çekmekte, uzun yıllardır devam ettirilen Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma

² "Tatarok Az Alkotmanyban", 19 Szam 1906. Macarca olan bu metin, Şeyma Gezer tarafından tercüme edilmiştir, kendisine teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

politikalarının sonuç vermediğini, Rusya Türklerinin buna başarılı bir şekilde karşı koyduklarını dile getirmektedir (Anonim, 1907, s. 1; Vámbéry, 1905, s. 217).

MUHAMMED FATİH KERİMÎ VE ÁRMIN VÁMBÉRY

Fatih Kerimî, Vámbéry ile İstanbul'daki öğrencilik yıllarında tanıştı. Daha öncesinden eserleri vasıtasıyla haberdar olduğu Macar âlim, Mülkiye Mektebi öğrencisi bu Tatar gencini oldukça etkilemiş görünmektedir. İkili arasında İslam dünyasının zamanın çok gerisinde kaldığı konusu gündem olmuş, dolayısıyla İslam ve yenileşme arasındaki ilişkinin ne olduğu sorusu, Vámbéry tarafından Kerimî'ye açıklanmıştı. Vámbéry, İslam'ın yenileşmeye engel olmadığını söylemekle kalmıyor, Hristiyan dünyasının daha kötü zamanlar geçirdiğini belirterek ona cesaret veriyordu. Hatta daha net bir açıklama dahi yapmıştı. Vámbéry nezdinde geri kalmışlığın temel nedenleri arasında siyasi idare de önemli bir yer tutmaktaydı. Baskıcı bir rejimde, yenileşmenin çok zor olduğunu dile getirerek bir nevi meşrutiyet rejiminin taraftarlığını yapıyordu. Kerimî, ileriki yıllarda anayasal yönetim talep eden meşrutiyet yanlısı Tatar aydınların önde gelenleri arasında yer alacaktı ve muhtemelen Vámbéry'nin bunda önemli bir etkisi vardı (Özsoy, 2020, s.12-13; F.K., 1913, s. 2; TMA F 1370, op. 1, d. 18, l. 3ob.).

Fatih Kerimî, Vámbéry'nin çalışmalarını Tatarca'ya tercüme ederken kendisinin eserleri de Vámbéry tarafından ilgiyle karşılanmıştır. Kazan Muhbiri'nde³ yer alan bir makalede, Kerimî'nin "Kırım'a Seyahat"⁴ adlı çalışmasının Vámbéry tarafından Almancaya tercüme edildiği bilgisine yer verilmektedir. Vámbéry de Kerimî'ye yazdığı mektubunda bundan bahsetmekle birlikte, hangi dile çevireceğini netleştiremediğini, Almanca veya İngilizce olacağını yazmıştır. Fakat çeviri yapılmasına rağmen yayınlandığına dair kesin bir delil henüz mevcut değildir (Anonim, 1906, s. 2; TMA F 1370, op.1, d.24, l.1).

Vámbéry modern, Batı'yı pek çok yönüyle iyi tanıyan ve dönemin Doğu dünyasının geride kalmış zihniyetinden çok uzak bir aydın şeklinde tanımladığı Fatih Kerimî'nin düşün dünyasının oluşumunda doğrudan etkili olmuş bir isimdi

³ Kazan Muhbiri 1905-1910 yılları arasında Kazan'da yayınlandı ve toplamda 404 sayı çıktı. Gazetenin mesul muharriri Seyit Giray Alkin olarak geçmesine rağmen, Yusuf Akçura bu konuda oldukça etkin bir isimdi. Liberal çizgide bir gazete olarak tanımlanan bu yayın organı Kadet Partisi'nin programını desteklemekteydi. Ayaz İshaki ve Aliasker Kemal, Kebir Bekir gibi isimler gazetenin yazarları arasında yer almaktaydılar (Remiev, 1926, s. 6, 7).

⁴ Tercüman Gazetesi'nin yirminci yıl jübilesi dolayısıyla Fatih Kerimî'nin Orenburg'dan Kırım'a gidişi sırasında kaleme aldığı; Gaspıralı, Tercüman Gazetesi ve genel olarak Rusya Türklerinin sosyal ve kültürel durumları hakkında bilgiler verdiği çalışmasıdır. Fatih Kerimî. (1904). *Kırım'a Seyahat*. Orenburg: Muhammed Fatih Kerimof Matbaası.

(Vámbéry, 1905, s. 219). İstanbul'daki tanışıklıkları, ilerleyen yıllarda ikili arasında samimi ve her iki taraf için de öğretici olacak bir dostluğa dönüştü. Bu dostluğun nişanelerini de Vámbéry'nin Fatih Kerimî'ye hitaben kaleme aldığı mektuplar oluşturdu. Bugün, Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi'nde (Natsionalny Arhiv Pespublikı Tatarstan) yer alan, Muhammed Fatih Kerimî'ye ait 1370 numaralı fon, Kerimî'nin şahsında, Rusya Türklerinin yenileşme sürecine tanıklık eden vesikaları barındırmaktadır. Bu fonda, Vámbéry ve Kerimî arasında 1894 yılında İstanbul'da başlayan dostluğun bir ürünü olarak toplam 15 adet mektup bulunmaktadır. Vámbéry tarafından gönderilen mektuplar, Arap harfleriyle Türkçe olarak kaleme alınmış ve bir kısmı, muhtemelen araştırmacılara kolaylık olması düşünülerek Kiril harfli Tatarca'ya aktarılmıştır.

Vámbéry'nin Muhammed Fatih Kerimî'ye göndermiş olduğu mektuplar, sadece iki kişi arasında gerçekleşen iletişimin aracı olarak görülmemelidir. Yazılanlar incelendiği takdirde, Batılı bir âlimin Türk Dünyasına, özel olarak da Rusya Türklerine yönelik ilgisini yansıtmaktadır. Nitekim Vámbéry mektuplarında; 1905 Rus Devrimi sonrasında siyasi alanda da hatırı sayılır bir yer bulan yenileşme hareketlerinin öneminden bahsederek millî kimlik meselelerine değinmekte, Rusya Türklerinin geleceği adına çıkarımlar yaparak yol gösterici öğütler vermektedir.

MEKTUPLAR⁵

1. Mektup

(30 Nisan 1898, Budapeşte)

Faziletli efendim hazretleri, zatıalınızden elbette tahattur ederim ve bu bendelerine hitap buyurdunuz şukka-i muhibbanenizden ziyadesiyle memnun ve mesrur oldum. Efendim, Türk ve Tatar milletleri kendi kendilerini gereği gibi bilmek için sarf ettikleri cehd ve gayret bilhassa hoşuma gidiyor. Çünkü besbellidir ki eğer sizin gibi zat-ı fezâilât bu babda himmet ederlerse ulum ve fünûn için çok menfaat hasıl olabilir.

Te'lifât-ı âcizanemiz çok nakıs olmakla ancak atide olan kitapları derç etmeyi ictisar ederim.

1. Das Türkenvolk. Ethnographisch und ethnologisch geschildert, Leipzig bei F. A. Brockhaus. (1885)
2. Die Primitive Cultur des Turko-Tatarischen Volkes, Leipzig. (1879)

⁵ Mektuplar, arşivdeki sıralamalarına göre verilmiştir.

3. Die Scheibaniade ein Heldengedicht von Prinz Mehemmed Salih. (1885)
4. Cagataische Sprachstudien. (1867)
5. Uigurische Sprachmonumente und das Kutatku-Bilig. (1870)
6. Etymologischen Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen. (1878)

Ve bundan maada epeyü makaleler Osmanlı, Türkmen, Başkurt lisanları Asya-yı Vasati'de olan seyahatim ve tecrübelerime dair olan kitaplar ki bugünkü gün ...⁶ bulunup belki kadir ve kıymetlerinden ziyade malum olmuşlardır. Efreñç ulemasının milletiniz tevârihi ve lisanı dair olan tel'ifâtı müteaddit olmakla cümleden evvel. Introduction a l'histoire de l'Asie: Turcs et Mongols (1896) tavsiye edebilirim efendim. Türk ve Tatar milletinin kadim ve halis dostu ve bendesi Vámbéry, Macarlı Reşid. (TMA F 1370 op.1, d.18, l.1, 1ob, 2.).

2. Mektup

(1 Temmuz 1905, Budapeşte)

Faziletli efendim hazretleri, mektubunuza çok haz ettim. Seyahatnamenizi okuyalı size dost oldum ve min'el kalb âle'l-kalb sebîlâ mefhumunca zatıalınız inşallah şu kemterine ve Türk millet-i necibin kadim dostuna izhar-ı muhabbet ve müveddet buyurup gâh be gâh bir şerefnâmeniz ile mesrur edeceksiniz efendim.

Tercüman Gazetesi'nin muharriri ve sahib-i imtiyazının yani İsmail Bey Hazretlerinin hakkı vardır. Bendeniz hakâyık ve fezâil-i mütenevviyye ile mâlâmâl olan seyahatnameniz tercüme etmek istiyorum. Lakin lisan-ı maslahatına daha karar vermedim. Ya İngilizce ya Almanca olacaktır ve neşrolmuş tercümenin birkaç nüshasını zatıalinize kemal-i memnuniyet ile irsal etmeye ictisar edeceğim.

Kitabınız hem kesb buyurduğunuz malumatca hem de efkâr-ı serbestkârının işarı cihetle harikulade olan te'lifâtan addolunmak şayestedir ve edebiyat-ı Osmaniye'de eserinize mümasil bir kitap çıkmadı. İşte onun için dikkat-i âcizanemi celp edip birkaç aydan evvel İngiltere'de meşhur olmuş bir mâhî gazete yani Nineteen Century After And'de derç edip Frenk karilere mazmununu bildirmişim.

⁶ Okunamadı, ancak kitapçı adı olduğu anlaşılmaktadır.

Bendeniz taaccüp ederim ki Mısır el-Kahire'de çıkan Türk Gazetesi kitabınızı şimdiye kadar hiç derç etmedi ya memnu mu idi. Tatar dedikleri Türk şubesi içinden zatıaliniz gibi temeddün ve terakki yolunda şunca ileri gitmiş bir millet ve dindaşın eseri her dikkate müstahaktır efendim.

Mürâsele-i aliyyeniz kulunuzun destine açılmış halinde vasıl olmuştur. Zannıma göre Rusya'da pek makbul olmayan nam-ı âcizanem içindir. Bu ihtiyat lüzumsuz idi. Çünkü umur-i siyasiyyeye hiç karışmam. Hissiyat-ı dostanemizin ve selam-ı meveddet-peygamımızın kabulünü rica ederim. Vâmbéry bendeleri (TMA F 1370 op.1, d.18, 1.3, 3ob.).

3. Mektup

(9 Dekabır 1905, Budapeşte)

Fâzıl-ı mükerrerem ve muhterem efendi hazretleri, bu günlerde dost-ı muhabbetpervane âcizaneme vasıl olan mektubunuzu kemal-i meserret ile aldım. Son vakitlerde zat-ı fezâilat-ı aliyyeniz ile ziyadesiyle meşgul bulundum. Çün kaleminiz eseri olan seyahatnamenizin tercümesi hitam-pezir olup inşaallahü teâlâ yakınlarda tab ve neşrine mübâderet edilecektir.

Te'lifâtınız ind-i âcizanemde olan kadir ve ehemmiyeti efkâr-ı serbestkârâne ve zâmir-i münirenizden dolayıdır. Siz efendimiz, açık söylemekten ictihab etmeyip milletinizin kusurlarını ve sehviyatını meydana koyup terakki ve hubbül-vatan hissiyat-ı mukaddesine hizmet-i âzam edip hem hemşerileriniz hem de ecânib indinde şayan-ı hürmet ve teşekkür aldınız. Sed hayf ve diriga ki Türk millet-i necibinin sizin gibi gayretli ve fetanetli çok hamisi bulunmuyor. Yoksa haliniz diğer gün ölüp gaflet uykusundan çoktan beri uyanmış olurduunuz efendim.

Hamdolsun ki leyli zulmetde birkaç yıldız parlamaya başladı. Ve eğer onların ziyası mürur-i zaman ile münteşir olursa hiç şüphem yoktur ki tenvir-i afak derecesinde milletinizin istikbali dahi iyileşecektir. El sabır miftah-ı el ferç mazmununu göz önünde tutup leyli ve nehar say ve gayret etmeye Türk millet ayanına vecibe-i zimmet olmuştur.

Bize inayet buyurduğunuz risale-i mütenevviyadan çok teşekkür ederim. Bilhassa Rızaeddin b. Fahreddin Efendi Hazretlerinin ilmi ve himmeti bâis-i taaccüp ve mahzûziyyet olup eserini sırası gelirse Frenk müsteşrikin huzuruna götüreceğim. Kutatgu Bilig, Uygur kitabı

tab-ı âcizanemin bir nüshasını kemal-i memnuniyet ile kendilerine taktim ederdim. Lakin çoktan beri yoktur. Ancak bir nüsham kaldı. Eğer Brokhavz (Brockhaus), Lipsik (Leipzig) şehrinde olan kitapçıya müracaat ederlerse elbette bulunur.

Seyahatname hem de Çağatay lisana dair olan eser-i fakiranem o kitaphanede satılır. Kırım'a Seyahat eser-i cemilenizin iki nüshasını bu bendelerine irsal buyurmalarını rica ederim. Matbahaneye yollamak için lazımdır. Baki arz-ı muhabbet ve ihtiram eylerim. Vámbéry (TMA F 1370 op.1, d.18, l.4, 4ob.).

4. Mektup

(17 Şubat 1906, Budapeşte)

Faziletlü efendim hazretleri, Vakıt gazete-i muteberinizin çıkmasına derûnî kalpten tebrik ederim. Vâkıâ millet-i necibeniz terakkisine çok himmet buyurursanız ve eğer Tatarlar gayret ve vatanperverliği aliyyenizden ibret alıp bu yolda devam ederlerse milletinize büyük hizmet etmiş olursunuz efendim. İnşâallahü teâlâ müyesser olacaksınız.

“Kırım'a Seyahat” ünvanlı eser-i aliyyenizin çoktan tercümesini bitirdim. Lakin şimdiye kadar tab ve neşriyle iştigal eden ...⁷ dedikleri kitapçı bulamadım. Her ne kadar zahmetim için mükâfat talebinde olmayıp hiçbir menfaat-i maddi aramam. Lakin kati ümit etmem eser-i aliyyeniz her cihetle şayan-ı dikkat olmakla elbette naşir hem bulunacaktır efendim. Baki ihtiram ve selam-ı muhabbet-peygam-ı abidanmesini taktim ederim. Vámbéry bendeleri (TMA F 1370 op.1, d.18, l.5.).

5. Mektup

(25 Mart 1906, Budapeşte)

Faziletlü efendim hazretleri, muteber gazetenizin 3. numarasında Rızaeddin b. Fahreddin imzalı bir bendde Tatarların durûbiemsal yani atalar sözünden bahs olunuyor. Acaba mumaileyh mecmua şimdiye kadar niçin çıkmadı? Tatarların müşahede ettikleri hubbül-vatan ve milliyet-i hıfz ve himayeye dair olan gayret mucibince bunu ihmal etmeyesiniz. Türklerin cem-i şubesi içinde sizin farkınız milliyet ve vatanperverlik iddiasında en dilirâne meydana çıkmıştır ve inşallah bu bahiste devam edip ileride hiçbir fırsat fevt etmemelisiniz.

⁷ Okunamadı, ancak kitapçı adı olduğu anlaşılmaktadır.

Durûbiemsal, bir milletin aynasıdır ve o aynaya saykal vermekten kusur etmemeli. Her halde Rızaeddin Efendi'ye taraf-ı âcizanemden selam-ı muhabbetpeygam-ı tebliğ buyurmalarını rica ederim efendim.

Bu günlerde eser-i âcizanem olan ve İslâm istikbalinden bahseden bir kitap neşrolundu. Kitabın ismi Mağrip Medeniyeti Meşruk Memalikiinde. Tatarların ahval-i hâzırası bahs olunan yerlerde isim-i aliniz hem de İsmail Gasprinski Efendi'nin nam-ı benâmları mükerriren derç ve tezkâr olundu. Bu kitap İngiliz lisanında çıktığından dolayı onun mütalaası belki müşkül olacaktır. Lakin kitapçılar nezdinde elbette mevcut olmakla kolay destres edebilirsiniz. Bakî arz-ı ihtiramet-i âcizanemi edip sıhhat ve selamet-i aliyyenizi temenni ederim efendim. Vámbéry bendeleri (TMA F 1370 op.1, d.18, 1.6, 6ob.).

6. Mektup

(10 Nisan-ı Frengi 1906, Budapeşt)

Faziletli efendim hazretleri, Times Gazetenin melfuf kütasında neşrolunmuş mektub-u âcizanemden matlup ve meram-ı aliyyenizi faaliyet meydanına götürdüğümü göreceksiniz. İnşallah neticesiz kalmayacak. Âleme bildirmeliyiz ki hayrat babında din ve milliyet bahsi caiz değildir çünkü insaniyet kısmına Allah'ın kaffe-i mahlukatı dahil oluyorlar. Irz ve namus-u aliyyenize kefalet gösterdiğim için taaccüp buyurmayın, kulunuz sizi muhib-i vatan, medeniyetli ve fazıl bir zat bildiğinden bunu alenen ilan ettim. Eldai Vámbéry (TMA F 1370 op.1, d.18, 1.7).

7. Mektup

(18 Temmuz 1906, Budapeşte)

Faziletli efendim hazretleri, şukka-i mühibbanenizi kemal-i meserret ile aldım ve şu bendeniz hakkında izhar buyurduğunuz hissiyat-ı mükâremenize derun-i kalpten teşekkür ederim. Min'el-kalb-i ile'l-kalbi sebîlâ misdakınca bendeniz hem zat-ı aliyyenizde müttehid olan fezâil-i ilmiye ve şemail-i hilmiyeden meczûben isim ve eser-i aliyyeniz riayeten tahrirat-ı âcizanemden hermişe derç ve tezkir etmeye fariza-i zimmet addederim. İşte onun için Avrupa'da en meşhur olan neşriyat-ı mevkuta birisinde yani On Dokuzuncu Asır (The Nineteenth Century) sahaifinde cehd ve gayret-i vatanperverinizden mükerreren bahsettim ve bundan sonra hem bahsedeceğim. Çünkü milleti ve insaniyet için çalışan erbab-ı liyakatkar say ve amalane hürmetimizi vermeye borçluyuz. Bu maddede din ve cinsiyet farkını tanımamalı ulum ve

fünun maksat-ı mukaddesi hepimizi rabt-ı uhuvvet ve meveddette birleşir. Ve bu Çinli, Rus, Tatar ya Macar ve Alman olsa indimizde hepsi müsavidir. İşte efendim bu efkâra bu makul ittihad-ı ruhaniyeye ne kadar gayret sarf etmeliyiz ve eğer bu meselede bir netice hasil olursa cehalet zulmeti ile beraber zulüm ve istibdat zail olacaktır. Halk, refah-ı hal bulur ve umumiyet saadeti temel kazanacaktır.

Siz Tatarlar bu babda epey himmet ve istidat göstermişsiniz. Bir iki sene içinde âlemi hayran edecek derecede terakki etmişsiniz ve eğer bu tarıkta devam edip daha ileri giderseniz umarım ki az vakit içinde kaffe-i milel etrak üzerine serfiraz olup ezmene-i kadimede şir ve hama unvanını kazanmışsınız. Öyle vaktimizde hâdî-i ulum, mürebbi-umum ismine nail olacaksınız inşaallahü teâlâ.

Bu günlerde esbak-ı şakirtlerimizden Mösyö Pirul⁸ Başkurt lisanı öğrenmek için Orenburg'a gelip zatıalileri ziyaret edecektir. Rusya tarafından himayeti olduğundan onu tavsiye etmekten ictinab etmedim. Baki arz-ı halis-i abidiyet eder. El-fakir Vámbéry (TMA F 1370 op.1, d.18, l.8, 8ob.).

8. Mektup

(Mart 28 sene 1907, Budapeşt)

Hakkı devletiniz vardır eğer İngilizler Rusya'da açlık belasına uğrayan biçarelere iane yollarlar, ol meblağı bittab Nasrani ve ehli İslâm beyninde müsavat üzere taksim etmeli. Mektubunuzu aldıktan sonra derhal Times Gazetesi'ne yazmışım ve mamul olan hasen-i neticesini zatıalilerine bildireceğim efendim.

Baki zatıfazılanelerine beyan-ı hürmet ve meveddet eylerim efendim. Bende Vámbéry (TMA F 1370 op.1, d.18, l.9.).

9. Mektup

(20 Ağustos 1907, Budapeşt)

Faziletli efendim, muhibbi azim, son mektubunuzda sual buyurduğunuz Mösyö Pirul hakkında atide gelen izahat verebilirim. Mumaileyh iki ya üç seneden evvel zatı mükerrimat-ı aliyenize tavsiye etmeye ictisar eyledim. Kendisi sabık şakirdanımdandır ve ismi Frenk hurefatı ile Pröhle'dir. Bizim encümen-i dânişimiz tarafından Başkurt

⁸ Vilmos Pröhle (1871-1946): Dil bilimci ve siyasetçi. Alman bir aileye mensup olup, Ármin Vámbéry'nin teşvikleriyle Türkçe ve Farsça dilleriyle ilgilendi. 1901'de Başkurdistan, 1908 ve 1913 yazında Kafkasya'da bulundu. Başkurt, Karaçay ve Balkar Türklerinin dilleri üzerine çalışmalar yaptı. Macar Türkologlar: Küçük Biyografik Ansiklopedi. (2022). Türksoy, 184.

semtlerine, şu milletin lisanına sarf-ı dikkat etmek için yollanmıştır ve avdetinden sonra Macar ve Başkurt lisanlarının beyinde olan şebahate dair bazı makalat-ı sarfiye ve nahviye neşretmiştir. Lakin bunlar Macarca olmakla pek istifade edecek değilsiniz. Mahaza reis efendinin hatırını kırmamak için adresini yazarım.

Bu münasebetle kulunuzun dahi zatıalınıza bir ricam vardır. Bir aydan evvel Berlin birinci risale-i mevkutasında Tatarların ruh-i terakkiperverleri dair bir uzun makale neşretmiş idim. Mahsus kitap şeklinde hem çıkıp birkaç nüshasını zatıalınıza, İsmail Bey Efendiye Bahçesaray'a ve başka yerlere irsal eyledim. Taaccüb ederim ki şimdiye kadar ...⁹ eser-i âcizanemden hiçbir yerden ilim haber almamışım. Korkarım ki Rus Hükümeti hepsini ahz ve kabz edip neşrine men göstermiş olmalıdır. Bu babda bir iki söz mercüdür efendim. Baki hissiyat-ı dostanenizin devamını istirham ederim. Vámbéry (TMA F 1370 op.1, d.18, 1.10, 10ob.).

10. Mektup

(Teşrin-i Evvel 6 Sene 1911, Budapeşt)

Faziletli efendim hazretleri, muteber gazetenizde kulunuza husumet-i şahsiyeden ötürü icat olmuş bir bendini siz dahi mütalaaya şayan görüp bastırıp oldunuz. Vakıa buna taaccüb ettim. Eski dost düşman olmaz darbimeseli mefhumunca şunu hayal ve hatıra gelmez bir erâcifi ertesi gün tekzip ettim. Lakin tekzibe hacet yok idi. Çünkü elli seneden beri Türklere ve bilumum milel İslâm'ın dostu ve hayırhahım olan bir edip tarafından böyle bir haksızlık ve akla mugayir bir hareket hiç zahib olamaz efendim. İşârâtınızı tashih etmek ricası ile takdim-i ihtiramat-ı mahsusa eylerim. Vámbéry (TMA F 1370 op.1, d.18, 1.11.).

11. Mektup

(16 Nisan-ı Frengi 1913)

Faziletli Efendim Hazretleri!

Senelerden beri bu bendenize mühim ve faydalı neşriyatınızı inayet edip hem nefis-i âcizanemi mesrur hem de zihn-i fakiranemi mamur edersiniz. İşte bunun için şakir ve zakir olup fırsat-ı tesadüf ettikçe gazetenizin ismini alemde teşhir ve tevkir niyetinde olup Kerimof Efendi'nin şayan-ı dikkat olan mektubunun mazmununu tercüme ve neşretmeye hasret eyledim. Muhib-i Kadim Vámbéry. Hatam için

⁹ Okunamadı.

beninizi mazur buyurun. Seksen iki yaşında olan dost maharetperest olamaz (TMA F 1370 op.1, d.18, 1.12.).

12. Mektup

(26 Mayıs Efrenç 1913, Budapeşte)

Vakit Gazetesi'nin Müdüriyetine.

Faziletli efendim hazretleri, Macar milletinin Avrupa ve Asya cem' milletlerinden Türk ve Tatar kardeşlerimiz beyninde olan karabet ve ahvatı indi- aliyelerine malum olduğu üzere Balkan muharebenin netice-i âlimesi bizim memleketimizde ziyadesiyle tesir etti ki, cihetini yad etmek haceti yoktur. Vâkıa evkat-ı maziyede Macar ve Osmanlı milletleri din farkından mebnî çok vakit muharebede bulunup muhabbet yerinde kıtal ve cidal ile birbirini mahvetmeye çalıştılar. Bunun neticesi olmak üzere biz kalil'el adet olduğumuz için istiklaliyetimizi kaybettik. Lakin Türklere şunca zarar olmadı. Onlar ittihad-ı İslâm sayesinde vekil-i müminin uhuvvet mefhunca râyat-i fütuhât ve alaim-i galebiyyet birçok vakit ref' etmeye muktedir oldular. Lakin sed hayf ve deriğ cehaletin sonu harabattır dedikleri gibi Türklerin kuvvet-i âli eltedric zail olup kadimede olan rüşen halleri solup onları her taraftan ihata eden düşmanlar kuvvetten düşürüp ahir'ül-emir Kırk Kilise ve Lüleburgaz gibi vukuatta münhezim oldular. İşte Efendim dünyanın gidişi eskiden beri böyledir. Kemal ve zeval beyninde olan mesafe pek küçüktür. Lakin Osmanlı kardeşlerimiz kati ümit etmemeli ve eğer felaketleri ibret ...¹⁰ addolunur ise elbette kendi kendileri bu musibet-i milliyeden en ziyade istifade edip istikbal için ders alacaklardır. Onlar gurbet olan Balkandan Vatan-ı asliyeleri olan Anadolu'ya avdet etdikte olmakla doğrusunu söylemeli, Osmanlılar çok hata ettiler. Cümleden evvel daima zahirperest esliha ziyasından meclub olup millete takvit-i ruhani ve metanet-i batını vermek hamiyetini ifal ve ihmal edip Frangistan'a olan kurbiyyet ve istiklaliyet-i milliyelerine rağmen medeniyet ve ulum ve fûnun yolunda pek az gayret ve himmet müşahede ettiler. İşte bu babda siz Tatarlar Osmanlı Türkleri her cihette tefavvuk etmişseniz ve her temeddün ve terakki dostu size derun-i kalpten aferin okumalı. Siz efendim vesaid-i kalile, lakin himmet-i cemile ile temeddün yoluna basıp şimdiye kadar umum Müslümanlar içinde en ziyade ileri gelmişsiniz ve inşaallah bu yolda

¹⁰ Okunamadı.

meramınızı takip eden daha çok netaic-i ...¹¹yı hasıl edeceksiniz. Eğer Osmanlı kardeşlerimiz lisanlarına ziyade-i dikkat verip bir takım lüzumsuz Arabi ve Farsi sözleri bir tarafa ayırıp milliyet fikrini gereği gibi riayet etmiş olsaydılar vatan itibarı hem terakki ederdi. Vakıa İslâm'da hep hubbül-vatan minel iman sözü vardır ve bir de Kemalpaşazade meşhur beyiti:

Kısmetindir gezdiren yer yer seni
Göge çıksan akıbet yer yer seni
Hem onun için ona derler ana yer
Ademi ol kendi bilir kendi yer

İndi'n-nas malum olmalı lakin ne fayda Osmanlılar bunu büsbütün unutup lisanlarını kulunuzun İstanbul'da ikamet ettiğim vakit yani elli beş seneden evvel kaba Türkçe diye tesmiye etmişler ve son vakitlerim bu kusuru tashih etmeye başlamışlardır. Tatarlar bu babda yani lisan maddesinde çok himmet edip alehusus siz ki Şura nam ile neşrolunan gazete-i mevketeniz hayli kadar kıymeti vardır ve mamüldür ki hemşehrileriniz bu hizmeti itiraf ve taktir edip ve neşriyatınıza sarf-ı dikkat edip size gereği gibi iane edeceklerdir. Bu vesileden istifade edip takdim-i ihtiramat-ı mahsusa eyler muhlisiniz. Vámbéry (TMA F 1370 op.1, d.18, l.13-14.)

13. Mektup

(Tarihsiz)

Faziletli efendim hazretleri, mütekaddem arıza-i kemteranem Germany meşhur sahaflarından Mösyö Rudolf Haupt, Türkistan'daki sahaflar ile taallukat-ı ticariye kesp etmek hevesinde iken zatı fezailat-ı âliyelerine evvel rica ile takdim ve tavsiye eylemeye cüret eyledim ki, Vakıt gazete-i muteberanızın Türkistan'da evvelen münasebeti cihetinden Semerkant ve Taşkent'teki malum sahafların bazısını yad ve tesmiye veriniz. Baki emir ve ferman efendimizindir. Vámbéry Bendeleri (TMA F 1370 op.1, d.18, l.15.)

14. Mektup¹²

(Tarihsiz)

Faziletli efendim hazretleri, muteber gazetenizin neşri ve meramına dair Times yani Frengistan'ın en meşhur gazetesinin bugünkü

¹¹ Okunamadı.

¹² Fatih Kerimi tarafından mektubun üzerine "Alındı 28 Mart 1906" şeklinde not düşülmüştür. TMA F 1370 op.1, d.18, l.16.

numerosunda bir bend-i âcizanemi lefen takdim ederim. Cehd ve gayretiniz mucibince ahrar-ı milletinizden addolundunuz için ism-i aliyenizi ilm-i medeniyete intişar edebildiğimden çok haz ederim ve inşaallahü teâlâ bundan böyle medh ü senanız çok fırsat bulacağımı temenni ederim. Eldai Vámbéry (TMA F 1370 op.1, d.18, 1.16.).

15. Mektup¹³

(Tarihsiz)

Faziletli efendim hazretleri, menba-i iftihar nazarı ile addolunmuş emr-i alilerine mütebaat edip resm-i âcizanemi bugünkü gün savb-ı samilerine tesyare-i ictisar kılındı. İnşâallahü teâlâ kemal-i afiyette bulunursunuz ve eğer bu semtlere seyahat edip bir vakit mülakat-ı şerifinize müyesser olurum. Çok müteşekkir ve memnun olur. Sadık bendeniz Vámbéry (TMA F 1370 op.1, d.18, 1.17.).

MEKTUPLAR ÜZERİNDE KISA BİR DEĞERLENDİRME

Vámbéry'nin mektupları incelendiği taktirde Rusya Türkleri arasında meydana gelen yenileşme hareketleri üzerinde değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir. Bu noktada dil ve milli kimlik, Çarlık Rusya'nın misyonerlik faaliyetleri ve buna karşı İdil-Ural Tatarlarının göstermiş olduğu direnç ve Fatih Kerimî'nin yenileşme hareketleri içerisindeki konumu gibi başlıklar yer almaktadır. Bu durum, mektupların değerlendirilmesinin iki temel başlık altında yapılmasına imkân vermektedir. İlki için şu soru sorulabilir; Ármin Vámbéry, mektuplarında Fatih Kerimî'yi nasıl tanımlamakta, onu yenileşme hareketleri içerisinde hangi konuma yerleştirmektedir? İkincisi ise; yenileşme hareketleri Vámbéry tarafından nasıl yorumlanmış ve bu konuda geleceğe yönelik fikirleri nelerden ibaret olmuştur? Bununla birlikte sadece söz konusu mektuplar üzerinden her iki soruyu da kapsamlı bir şekilde cevaplandırmak çok zordur. Bu durum, mektupların içeriğiyle ilgilidir.

Yukarıda belirtilen ilk sorundan başlanacak olursa, öncelikle ifade edilmesi gerekir ki, mektuplar, ikili arasında uzun yıllar önce kurulan dostluktan kaynaklı olarak nezaket dolu bir üslupla kaleme alınmıştır. Vámbéry, Rusya Türkleri arasında kendisini gösteren yenileşme hareketlerinin yakın takipçisi olarak, Fatih Kerimî'yi, bu süreçte önemli rol oynayan aydınların başında görmekte, onun bu yoldaki gayretlerini takdir etmektedir. Vámbéry bu konuda 9 Aralık 1905 tarihli mektubunda, Kerimî'yi kendince şu satırlarla tanıtmaktadır:

¹³ Fatih Kerimî tarafından mektubun üzerine "11 Fevral 1908" şeklinde not düşülmüştür. TMA F 1370 op.1, d.18, 1.17.

“Siz efendimiz, açık söylemekten ictihab etmeyip milletinizin kusurlarını ve sehviyyatını meydana koyup terakki ve hubb-ul vatan hissiyat-ı mukaddesine hizmet-i azam edip hem hemşerileriniz hem de ecâib indinde şayan-ı hürmet ve teşekkür aldınız... Türk millet-i necibinin sizin gibi gayretli ve fetanetli çok hamisi bulunmuyor. Yoksa haliniz diğer gün ölüp gaflet uykusundan çoktan beri uyanmış olurdunuz efendim.” (TMA F 1370, op 1, d 18, l 1, 4.).

Vámbéry, Fatih Kerimî'yi vatanperver, toplumunun gelişmesine katkı sağlayan aydınlardan biri olarak görüyor ve onun Tatar Türkleri arasında önde gelen simalardan sayıyordu. Eserlerinde de sıklıkla ismini zikrettiğini, “Mağrip Medeniyeti Meşruk Memalikinginde” adlı çalışmasında İsmail Bey Gaspıralı'yla birlikte andığını yazmaktaydı (TMA F 1370, op 1, d 18, l 5, 6, 6ob.). Mektuplardan anlaşıldığı üzere Vámbéry, Kerimî'nin çalışmalarını yakından ilgileniyordu. Hatta Kırım'a Seyahat adlı eserini tercüme etmeye niyetlendiğini ve İngiltere'de yayınlanmakta olan “The Nineteen Century and After” de Avrupa âlemine tanıttığını yazmaktadır (TMA F 1370, op 1, d 18, l 3.).

Vámbéry'nin mektuplarında temas ettiği bir diğer konu ise, yukarıda bahsi geçen ikinci soruyla ilgiliydi. Buna göre, Rusya Türkleri arasındaki yenileşme faaliyetlerinden oldukça memnun olduğu anlaşılmakta ve Fatih Kerimî nezdinde, diğer aydınların da gece gündüz bu yolda ilerlemeleri gerektiğini öğütlemekteydi. Böylece istikbalin iyileştirilmesi adına önemli bir adım atılmış olacaktı (TMA F 1370, op 1, d 18, l 4-4ob.). Milliyet hissi veya milli kimlik çerçevesinde Tatarların göstermiş olduğu gelişmeye de değinen Vámbéry'e göre diğer Türk halkları da dahil olmak üzere, Türk Dünyası içerisinde bu konuda en önemli adımı atan, Rusya Türkleri olmuştu (TMA F 1370, op 1, d 18, l 6.).

Vámbéry'nin Rusya Türkleri arasında İslam'ın birleştirici gücünden yararlanılarak ortaya konulan faaliyetlerin de yakından takip edildiği görülmekte ve onun nazarında bu konunun önemli yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Bu durum, belki de İngiltere'yle olan bağı ve bu çerçevede Rusya'ya olan bakışından da kaynaklı olarak, içerisinde 30 milyona yakın İslam nüfusunu barındıran Rusya'ya, İslam üzerinden bir tehdit algısı oluşturma girişimi olarak görülebilir. Zira, mektubunda Tatarlar arasında “İttihad-ı İslâm”ın sağlanmasını, sadece cehalet ve zulmün biteceği şeklinde değil, idarenin baskılarından da kurtulmak yönünden değerlendirmektedir. Ona göre Tatarlar bu konuda büyük adımlar atmıştı ki şöyle yazmaktaydı:

Siz Tatarlar bu babda epey himmet ve istidat göstermişsiniz. Bir iki sene içinde âlemi hayran edecek derecede terakki etmişsiniz ve eğer bu tarıkta devam edip daha ileri giderseniz umarım ki az vakit içinde kaffe-i milel etrak üzerine serfiraz olup ezmene-i kadimede şir ve hama unvanını kazanmışsınız. Öyle vaktimizde hâdi-i ulum, mürebbi-umum ismine nail olacaksınız inşallahü teâlâ (TMA F 1370, op 1, d 18, l 8ob.).

Vámbéry'e göre Tatarlar, Türk âlemi içerisinde en ziyade terakki edenler arasında yer alıyordu. Bu çerçevede Osmanlı Türkleriyle bir kıyaslama yapan ünlü müsteşrik, özellikle dilde millileşme konusunda Osmanlı Türklerinin geç kaldığını belirtmekte, bunu da milliyet kavramıyla eşleştirerek, Tatarların daha ileri seviyede olduğunu beyan etmektedir.

Yukarıda bahsedilen konular dışında mektuplarda; Fatih Kerimî tarafından çıkarılan Vakıf Gazetesi, Vámbéry'nin Rusya hakkındaki görüşleri, Türk halkları üzerine yapılan çalışmalar ve Vámbéry'nin Kerimî'den rica ettiği bazı özel istekler yer almaktadır.

Sonuç

Öncelikle ifade edilmelidir ki, bu çalışma her yönüyle Vámbéry'yi veya onun biyografik verilerini ortaya koymayı amaç edinmemiştir. Dolayısıyla, çalışmanın giriş kısmında kısa bilgiler verilerek, incelemenin odaklandığı noktanın öne çıkarılmasına gayret edilmiştir. Nitekim, bugün ülkemizde Vámbéry ve faaliyetleri, ortaya koyduğu eserleri, onun politik ve şarkiyatçı kimliği üzerine çalışmaların yapıldığı, kongre ve konferansların düzenlendiğine şahit olunmaktadır. Bu kapsamda alanın uzmanları için yabancı bir kişilik görüntüsünden oldukça uzak olduğunu söylemek mümkündür.

Elinizdeki çalışmada incelemesi yapılan mektuplar, her şeyden önce Vámbéry'nin Rusya Türkleriyle bilinenden daha yakın bir ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir. Mektuplarında Kerimî dışında Rızaeddin Fahreddin ve İsmail Bey Gaspıralı'dan bahsetmesi bu konuda bir ipucu olabilir. Bununla birlikte bu ilişkinin ne derece olduğunun bilgisi, her iki taraf arasındaki bütün yazışmaların ele alınmasıyla mümkün olacaktır. Kişisel konular bir tarafa, Vámbéry'nin Rusya Türkleri, daha özelde ise Tatarlar konusunda milli kimlik, dil ve İttihad-ı İslam gibi kavramlar üzerinde durması, birkaç yönden değerlendirme yapmaya imkân vermektedir. Bu anlamda çıkan ilk sonucun, Rusya Türklerinin, yenileşme hareketleri kapsamında Vámbéry'den yararlandığını göstermektedir. Bu durum,

çalışmanın “Giriş” kısmında verilen, İdil-Ural matbuatı üzerinden yapılan değerlendirmeden de anlaşılacaktır. İkinci bir çıktı ise, Vámbéry'nin ifade ettiklerinin, İngiltere taraftarlığı üzerinden yorumlanabilmesinin mümkün olduğunu göstermesidir. Zira kendisi, Rusya aleyhinde faaliyet gösteren ve çalışmalarında da sık sık bu konuya değinen bir isimdi. Asya'daki İngiliz-Rus rekabeti dolayısıyla, bir anlamda zorluklarla karşı karşıya olan Rusya'ya yönelik, içerisinde barındırdığı otuz milyona yakın Türk-Müslüman üzerinden propaganda yaptığı şeklinde görülebilir. Ya da bu durum, doğrudan Türkoloji alanındaki çalışmalarının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Ancak her iki yaklaşımın da Vámbéry'nin mektuplarında kullandığı dil, millî kimlik ve İttihad-ı İslam kavramlarıyla ilişkili olduğunu söylemek mümkündür.

Bu inceleme, bütün yönleriyle Vámbéry ve Rusya Türkleri arasındaki ilişkileri göz önüne sermeyi, onlara hangi noktalardan tesir ettiğini ortaya koymayı amaç edinmemiştir. Fakat bunun için bir giriş olarak görülebilir. Bu noktada Vámbéry'nin, Fatih Kerimî özelinde Rusya Türkleri arasındaki yenileşme hareketlerini yakından takip ettiğini ve Çarlık Rusya'sının hiç de hoşuna gitmeyecek kavramları kullandığını söylemek yanlış olmayacaktır. 1905 Rus Devrimi'nden sonra, Panislamizm ve Pantürkizm gibi fikirler konusunda tedirgin olan bir Devrim Rusya'sı olsa da söz konusu kavramların, devrim atmosferi içerisinde her alanda, özellikle de siyasi arenada hareketlenmiş bir topluma veya aydına hatırlatılması Vámbéry'nin misyonu ile alakalı görünmektedir.

Son olarak, daha öncesinde bu belgeler üzerine Türkiye'de yapılmış bir çalışmanın olmadığı gözlemlenmiştir. Dolayısıyla söz konusu mektuplar Türk akademisinde ilk kez ele alınmaktadır. Bu kapsamda daha ayrıntılı çalışmalara kaynak olması amacıyla incelenen belgelerin orijinalleri de bilim insanlarına sunulmuştur.¹⁴

¹⁴ Bu çalışmanın ortaya çıkış sürecinde beni yönlendiren ve mektupların transkripsiyonunda yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Arif Sarı ve Dr. Öğr. Üyesi Sertaç Sarıççek'e teşekkür ederim.

Kaynakça

- Akçuraoğlu, Y. (2009). *Türk Yılı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ármin Vámbéry *The Life and Adventures*. (1914). New York: Frederick A. Stokes Company.
- Çolak, M. (2019). Macar Türkolog Vámbéry'nin Türkistan Seyahatinde "Büyük Oyun" un İzleri Orijinal Fotoğraflarla Birlikte. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 45(13), 13-27. Doi: 10.21563/sutad.636079
- Dobrovits, M. (2017). Uzun XIX. Yüzyılda Vámbéry Hadisesi. *Ölümünün 100. Yılında Ármin Vámbéry Anma Toplantısı Bildirileri* (6-7 Eylül 2013, Ankara) içinde (s. 27-30). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Duran, A. (2020). *Macar Türkolojisinin Türklük Fikrine Katkısı (1870-1945)*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- F, K. (1913). Vámbéry Hatırası. *Vakit*, 1288, 2.
- Ferenc, C. (2017). Millî Bilim ve Milletlerarası Siyaset: Ármin Vámbéry. *Ölümünün 100. Yılında Ármin Vámbéry Anma Toplantısı Bildirileri* (6-7 Eylül 2013, Ankara) içinde (s. 51-56). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ferenc, C. (2002). Defender of Tree Empires: Ármin Vámbéry and the Eastern Question. G. Itzész, A. Kiséry (Ed.). *Mives Semmisegek Elaborate trifles (Tanulmanyok Ruttkay Kalman 80. Születesnapjara Studies for Kalman G. Ruttkay on his 80th Birthday* içinde (s. 454-475). Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- Hazai, G. ve Fodor, P., (2014). Árminius Vámbéry (1832–1913). *Archwum Ottomanicum*, 31, 7-10.
- Kelecsenyi, A. ve Kovacs, N. E. (2020). Ármin Vámbéry: A Hungarian Scholar of the Turkic World Foreign. Affairs and Trade of Hungary and the Representation Office of the Turkic Council.
- Kovacs, N. E. (2016). *Hungarian Turkophils in 19th Century Istanbul and Their Bequests in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*. F. M. Emecen, A. Akyıldız, E. S. Gürkan (Ed.). *Osmanlı İstanbulu IV* içinde (s. 453-472). İstanbul.
- Landau, Jacob M. (2014). Ármin Vámbéry: Traveller, Scholar, Politician. *Middle Eastern Studies*, 50(6), 857-869.

- Lazzerini, E. J. (1973). *Ismail Bey Gasprinskii and Müslim Modernizm in Russia 1876-1914*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Washington University, Michigan.
- Macar Türkologlar: Küçük Biyografik Ansiklopedi. (2022). Ankara: Türksoy.
- Memiş, G. (2022). Gaspıralı İsmail Bey'in Fikir Dünyasında Ármin Vámbéry'nin Yeri. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 132 (261), 267-298. Doi: 10.55773/tda.1177745
- Muaallim Vámbéry Hazretlerinin "Kazan Muhbiri"ne Yazgan Mektubu. (1906). *Kazan Muhbiri*, 116, 2.
- Özsoy, E. (2020). Ceditçi Aydın Muhammed Fatih Kerimi'nin Fikir Dünyasının Oluşumu. *Anasay*, 13, 1-15. Doi: 10.33404/anasay.763630
- Profesör Vámbéry ve Rusya Müslümanları. (1907). *Vakit*, 119, 1.
- Remiev, İ. (1926). *Vakıtlı Tatar Matbuatı (1905-1925)*. Kazan: Gejur Matbaası.
- Stoddard, T. L. (1917). Pan-Turanism. *The American Political Science Review*, 11(1), 12-23.
- Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi: F 1370, op. 1, d. 18, l. 1-17.; F 1370, op.1, d.16a, 1.1-21.; F 1370, op.1, d.24, 1.1.
- Türkolojinin Öncüsü Ármin Vámbéry ile Sohbetler. (2014). İ. T. Saral, F. Sezer, S. Hadnagy, (Yay. haz.). Ankara: Türk-Macar Dostluk Derneği.
- Vámbéry, Á. (2021). *Doğu Ülkelerinde Batı Kültürü*. (A. F. Doğan, Çev.). İstanbul: Yedisu.
- Vámbéry, Á. (1905). The Awakening of The Tartars. *The Nineteenth Century and After (XIX-XX)*, 336, 217-227.
- Vámbéry, Á. (1895). Russia and England. *The Nort American Review*, 462, 561-569.
- Vámbéry, Á. (1893). England in the Orient. *The Nort American Review*, 436, 359-364.
- Vámbéry, G. (1912). Kulturnoe Dvijenie Sredi Russkih Tatar. *Lektsii Ob İslam*. I. Goltsger (Yay. haz.) içinde (s. 276-302). Brokgayz-Efron.
- Vásáry, İ. (2017). *Bilim Adamı Ármin Vámbéry*. (A. Duran, Çev.). *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 112-123.
- Zeki, A. (1913). Vámbéry. *Mektep*, 10, 246-250.

Summary

As we entered the twentieth century, the Russian Turks, among the peoples of the Turkish World, seemed to be quite advanced in acting in line with the requirements of modern times. The process, which is today called Jadidism and roughly started with religious reform movements in the nineteenth century, was in a state of transformation depending on the changes that took place in Tsarist Russia. In this context; Activities in areas such as the improvement of schools and madrasahs, the position of women in social life, the construction of a common literary Turkish among Turkish peoples and the formation of the idea of national identity gained a new dimension with the Russian Revolution of 1905. Jadidism also received significant support in the political arena. This process transformed Jadidist intellectuals, who were small in quantity but versatile in quality, into individuals who represented their society in the political arena. The relatively valuable opportunities of the revolution were used by them. Tsarist Russia's oppression in religious and national areas, which had been going on for centuries, was resisted and led to them acting as supporters of constitutionalism in the political arena. It can be said that the intellectuals not only guided their societies in this field through the newspapers and magazines they published, but also managed to have an impact on the Tsarist administrative authorities. Now, Russian Turks, who were defined as "foreign people or non-Russians" in the past, have turned into a society that the rulers of the empire should take into consideration. Although the 1905 Russian Revolution and its impact on the Russian Turks or how the Russian Turks used the revolutionary opportunities are open to debate, it is possible to say that they have risen to a more competitive position in their relations with the administration compared to the past.

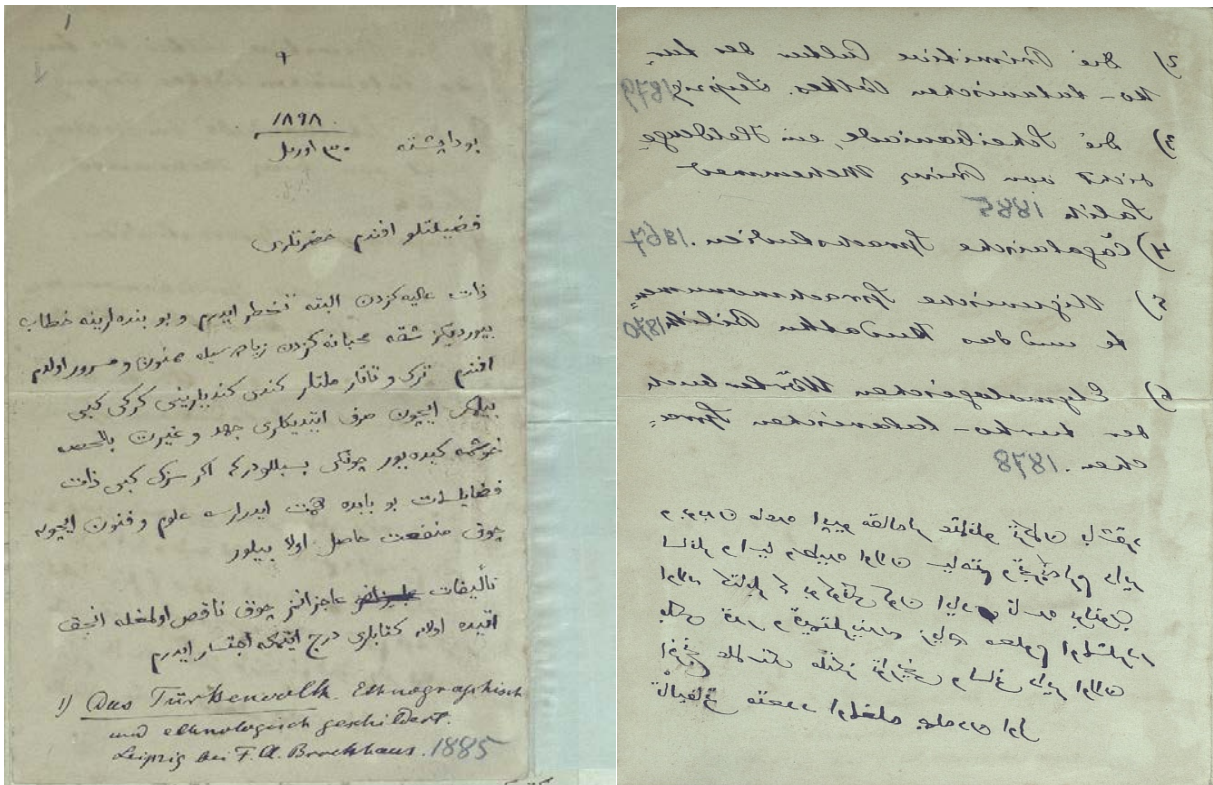
Armin Vámbéry was one of the leading figures who closely followed the social, political and cultural flourish among Russian Turks, especially the Volga-Ural Turks. Vámbéry followed the Turkish World and supported the reform movements, political reform demands and constitutionalism among Russian Turks, especially due to the competition between Russia and England. As a popular name among Jadidist intellectual, his writings were followed. In fact, after the Russian Revolution of 1905, his articles were published in many publications published by Russian Turks, his works were translated and his ideas were accepted as valuable. Not only in this context, but also his services in the field of Turkology were carefully followed among Russian Turks at a time when national consciousness was rising. While his name was found in newspapers and magazines such as *Kazan Muhbiri*, *Vakit* and *Mektep*, he was in contact with the leading intellectuals of the period such as İsmail Gaspıralı, Rızaeddin Fahreddin and Fatih Kerimî. In this context, his relationship with Fatih Kerimî presented an important example of the ties between Russian Turks and Vámbéry. Because the communication or relationship between them extends much beyond a friendship.

Muhammed Fatih Kerimî met Vámbéry, whom he had known by name through his works, in Istanbul in 1894. Kerimî was studying at the *Mekteb-i Mülkiye* in those years. This acquaintance between the two continued until the end of Vámbéry's life. While Vámbéry's works were translated into Tatar by Fatih Kerimî, Vámbéry, as a representative of the Tatar society, which he believed to have achieved great success in the path of innovation, did not neglect to introduce Kerimî's works and *Vakit* Newspaper, for which he was a writer in Orenburg, to the European world. Not only that, he influenced Kerimî in an intellectual sense, especially in his support for the constitutional monarchy. He also supported him in explaining the relationship between Islam and innovation, which was a matter of debate among Russian Turks and therefore left question marks in Kerimî's mind.

As a sign of the friendship that started between Vámbéry and Muhammed Fatih Kerimî in Istanbul, there are 15 letters sent by Vámbéry in the National Archives of the Republic of Tatarstan in fund number 1370. While these letters are a means of communication between the two, they also reflect the interest of a Western scholar in the developments taking place among Russian Turks. The letters in question were written in Turkish with Arabic letters. Some of the letters were later translated into Tatar with Cyrillic letters for the convenience of researchers. Although there are specific requests expressed by Vámbéry in the letters, what is more important and as this study aims to reveal is that they contain clues about Vámbéry's view of the reform activities among the Russian Turks.

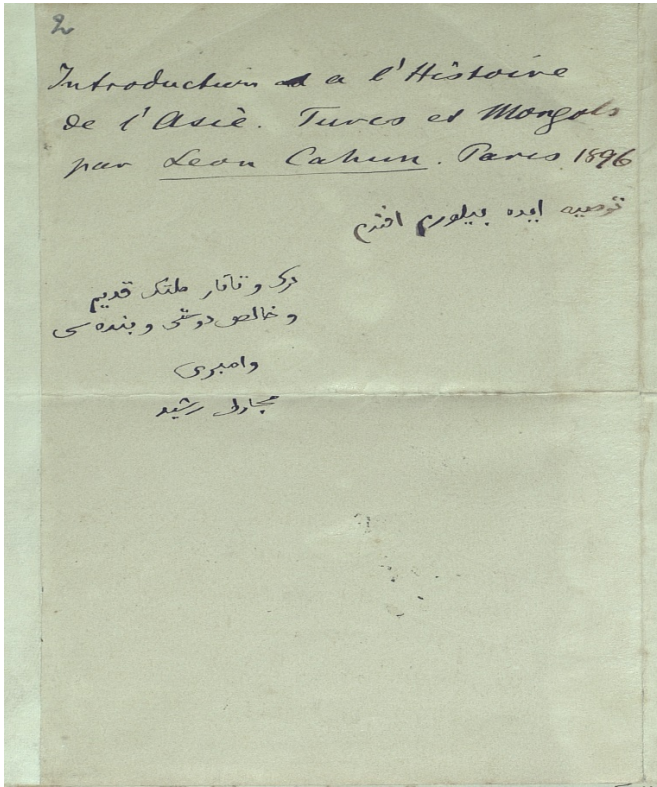
In the present study, the letters sent by the Hungarian Turkologist Ármín Vámbéry to the Ceditist intellectual Muhammed Fatih Kerimî were examined. These letters do not have a content that will cover all aspects of the relations between Vámbéry and Russian Turks in the study. However, it can be considered as an introduction to this. Although there are answers written by Fatih Kerimî to the letters in question, they have not been found. The aim is to open a window to the thoughts of an orientalist who closely follows the developments among Russian Turks and to reveal the picture of Fatih Kerimî in his eyes as a Jadidist intellectual. Apart from this specific meaning, it is to draw attention to the interest in Russian Turks and the Jadidist cadre more generally. Finally, it is the desire to present the letters, which were discussed and introduced for the first time in the Turkish academy, to researchers in the field, as they are historical documents.

Ekler

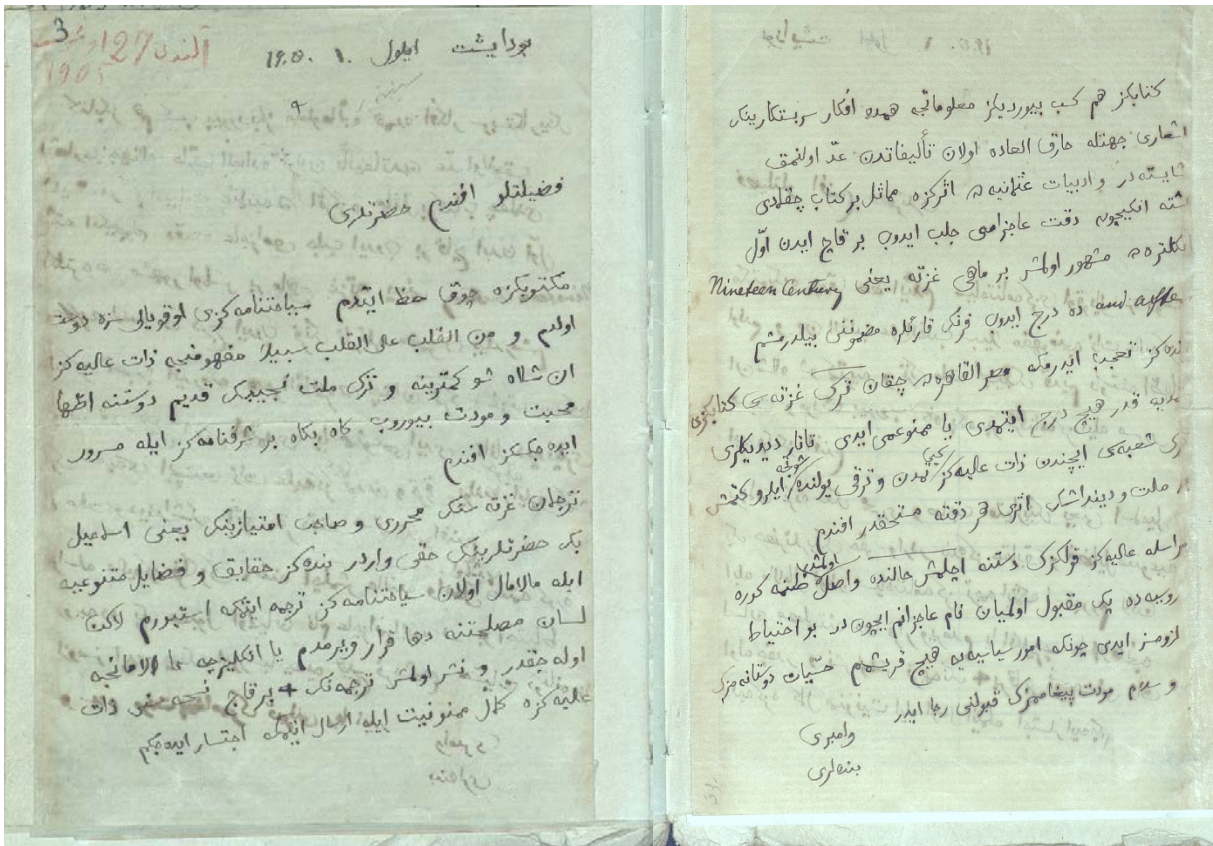

Mektup 1: 1.sayfa. (TMA F 1370, op.1, d.18, 1.1).

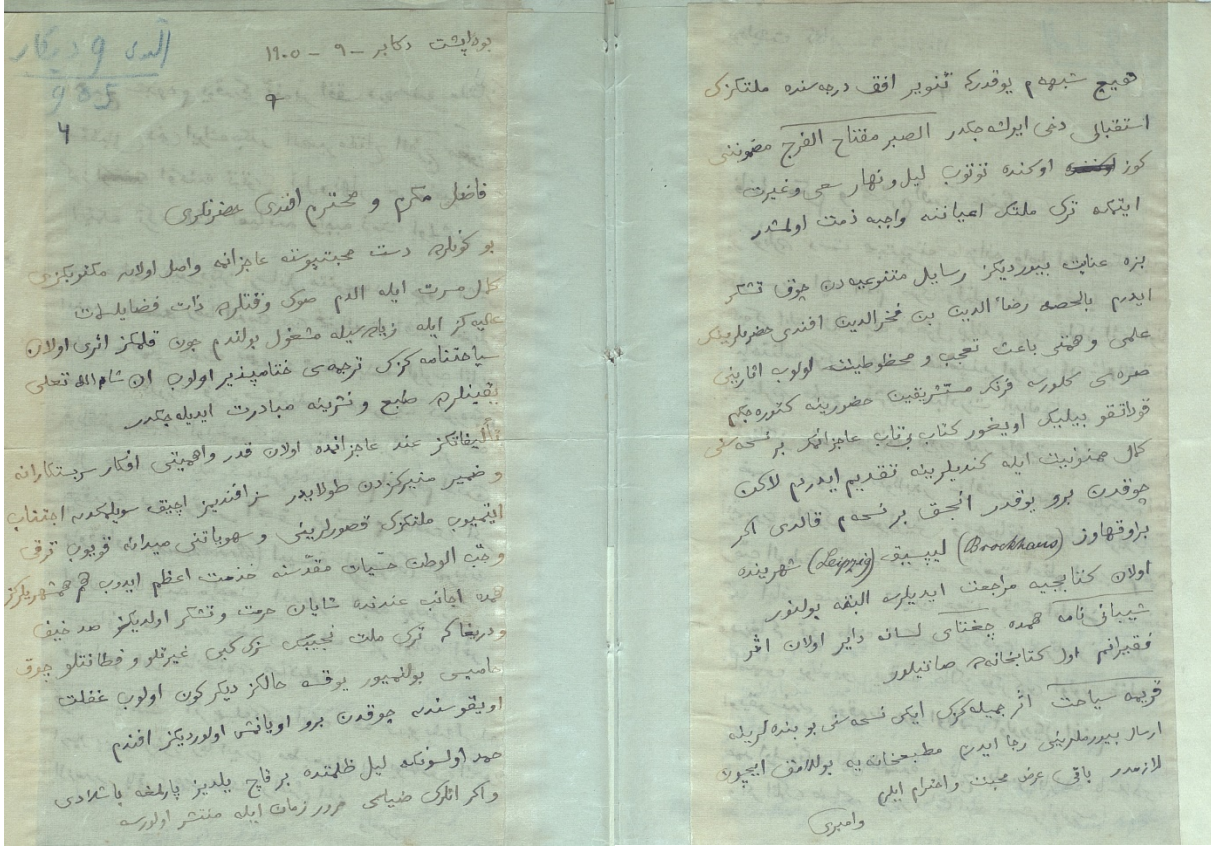
Mektup 1: 2.sayfa. (TMAF 1370, op.1, d.18, 1ob).

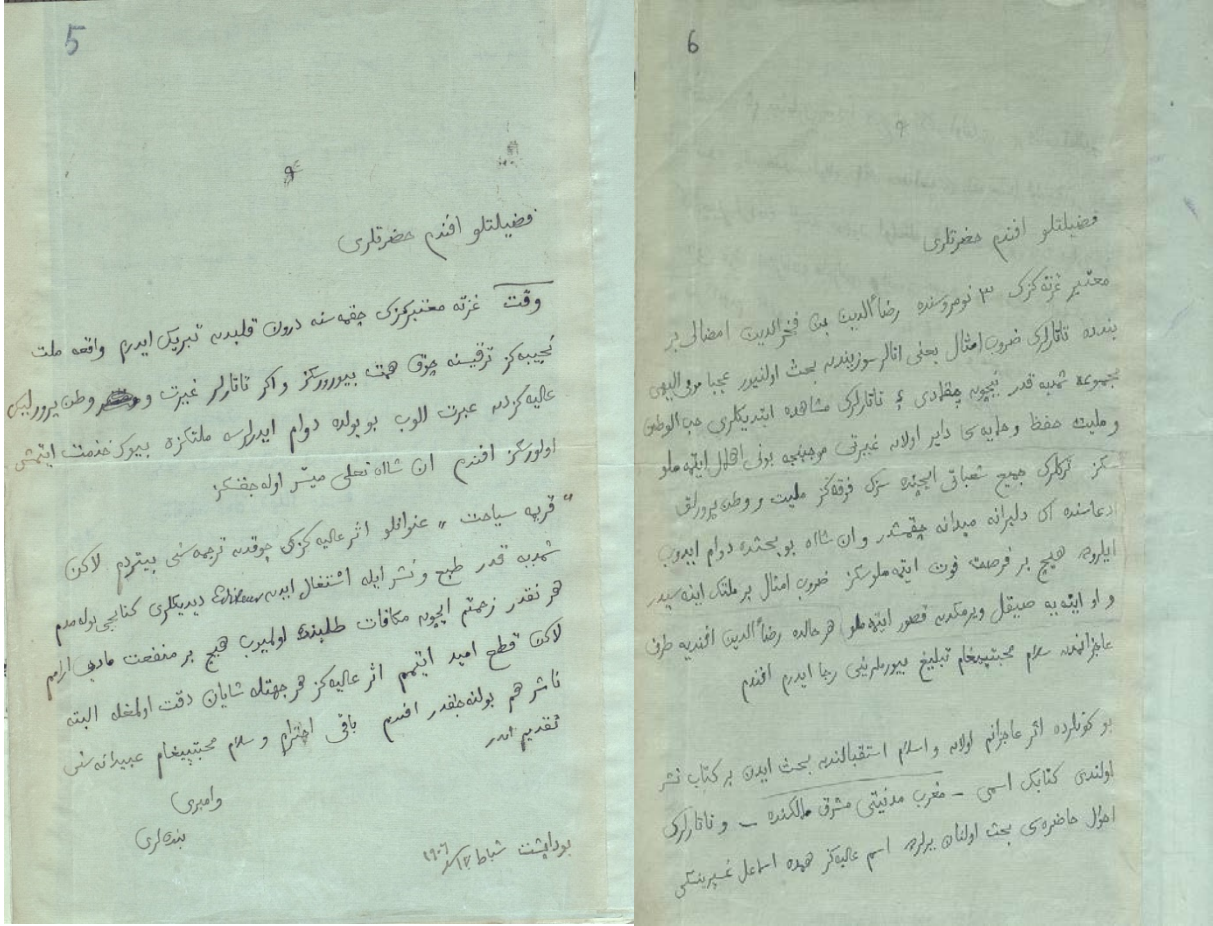
Mektup 1: 3.sayfa. (TMA F 1370, op.1, d.18, 1.2).

Mektup 2: 2. sayfa. (TMA F 1370, op.1, d.18, 1.3). Mektup 2: 2.sayfa. (TMA F 1370, op.1, d.18, 1.3ob).

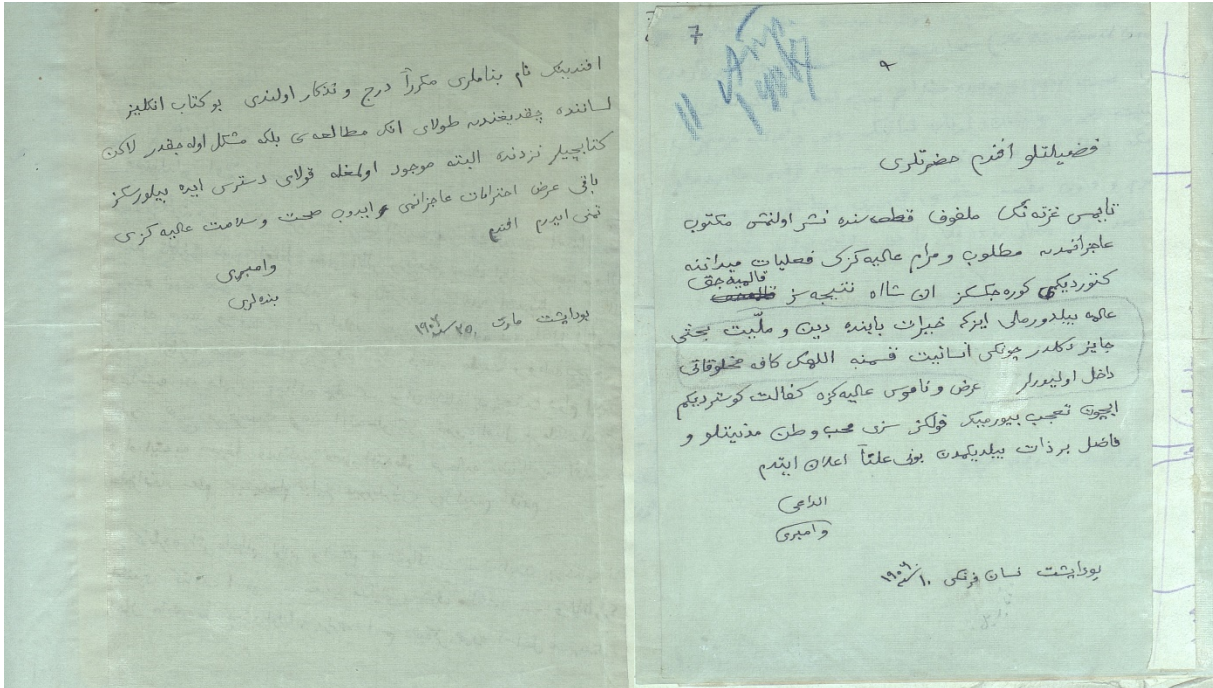

Mektup 3: 1.sayfa. (TMA F 1370, op.1, d.18, 1.4). Mektup 3: 2.sayfa. (TMA F 1370, op.1, d.18, 1.4ob).

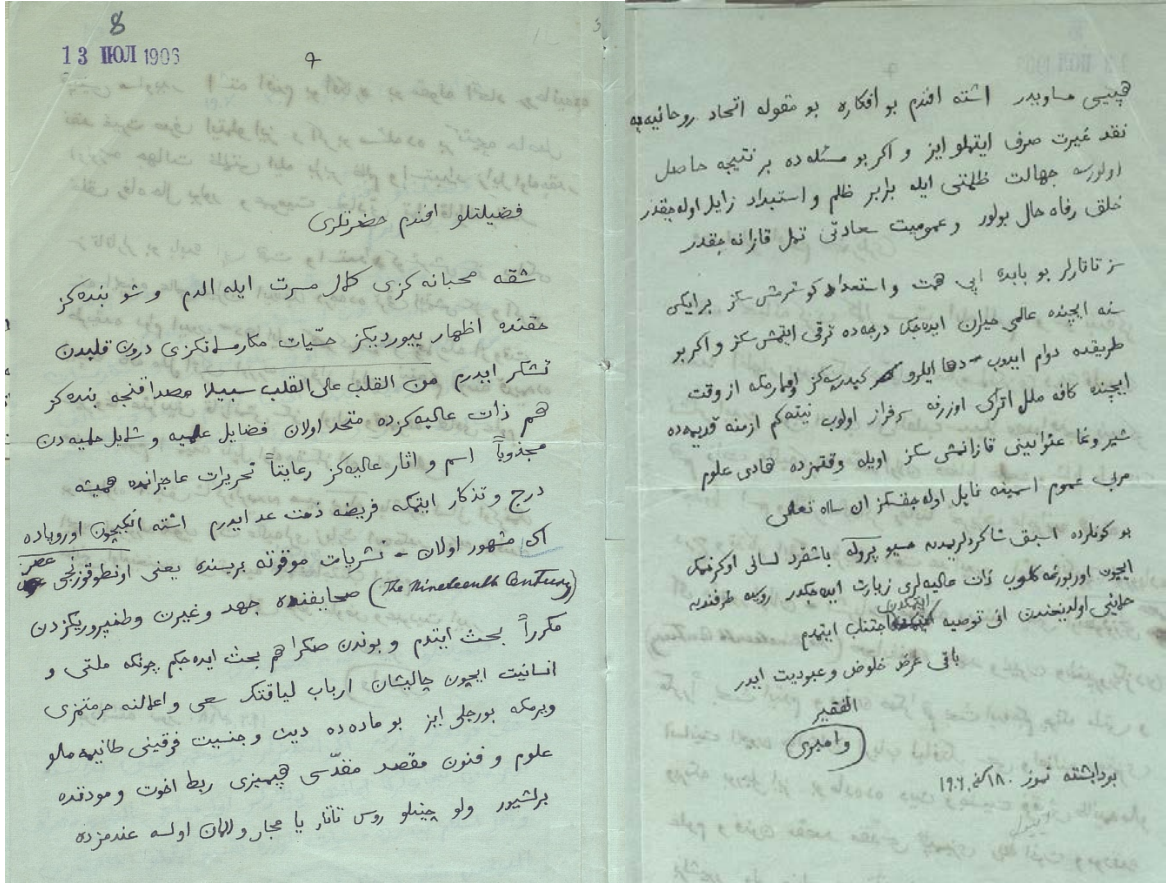
Mektup 4: (TMA F 1370, op.1, d.18, 1.5).

Mektup 5: 1.sayfa. (TMA F 1370, op.1, d.18, 1.6).

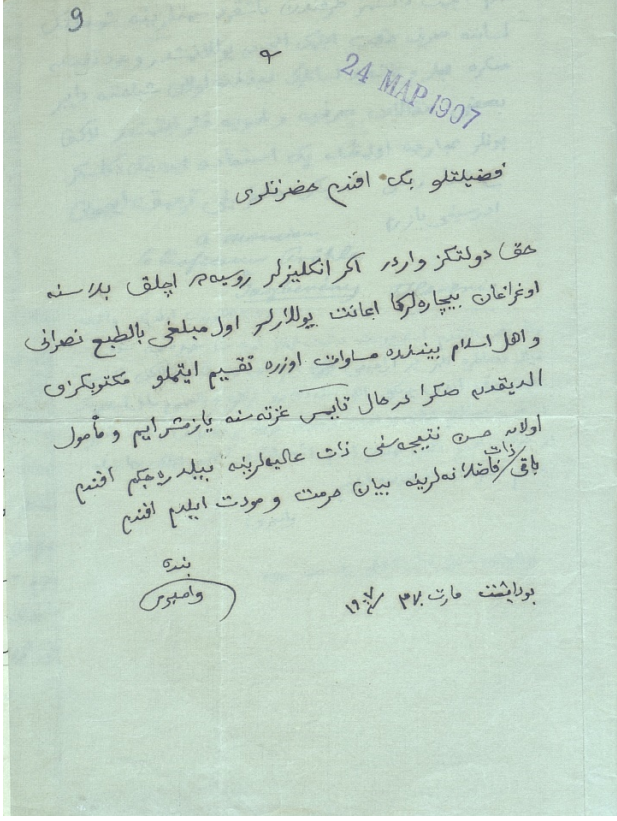

Mektup 5: 2.sayfa. (TMA F 1370, op. 1, d.18, 1.6ob).

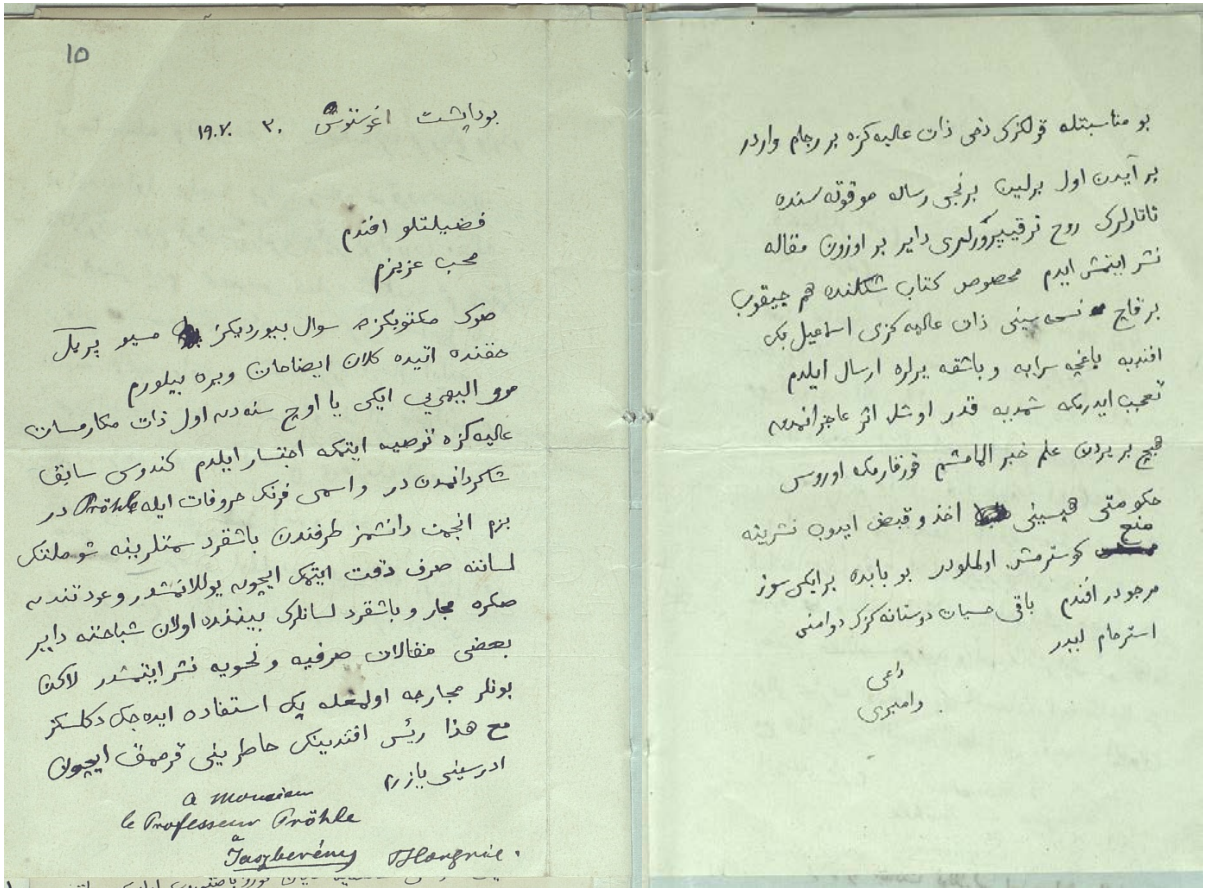
Mektup 6: (TMA F 1370, op.1, d.18, 1.7).

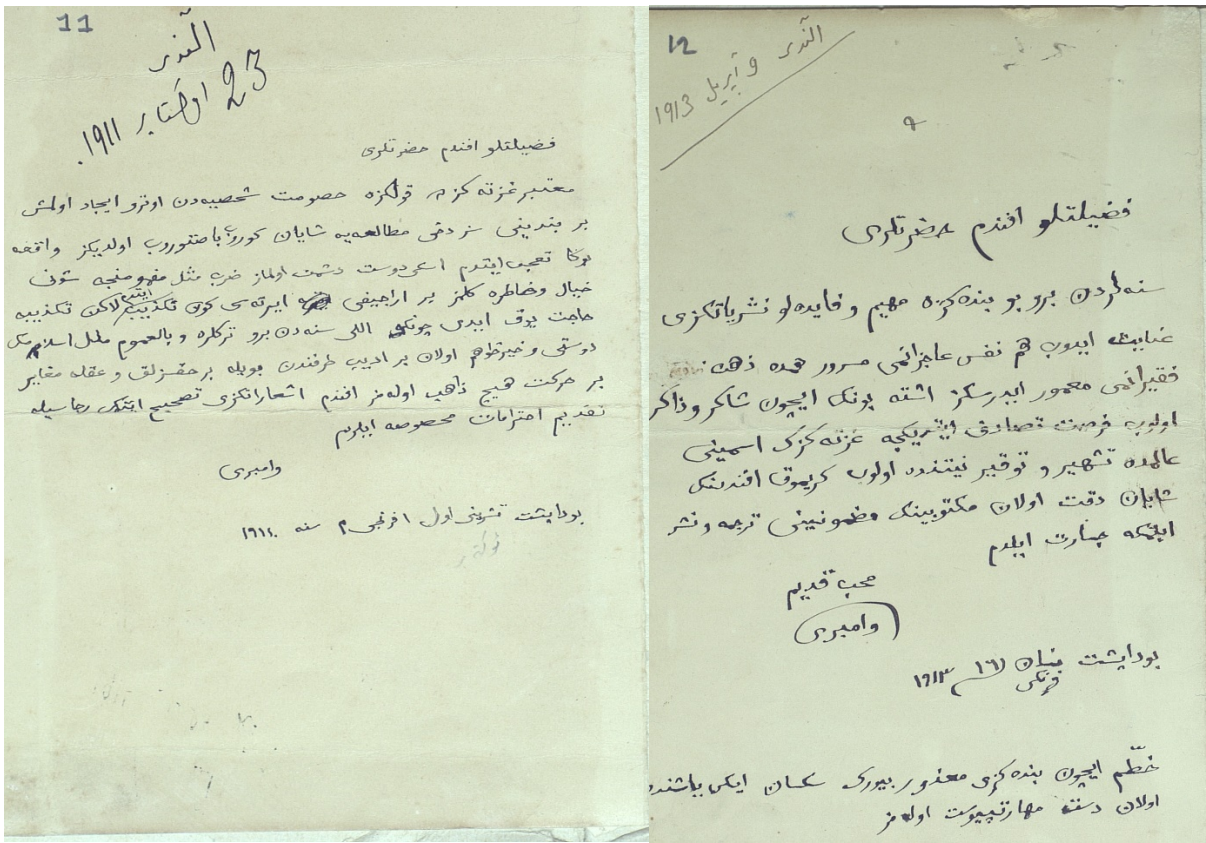
Mektup 7: 1.sayfa. (TMA F 1370, op.1, d.18, 1.8). Mektup 7: 2.sayfa. (TMA F 1370, op.1, d.18, 1.8ob).

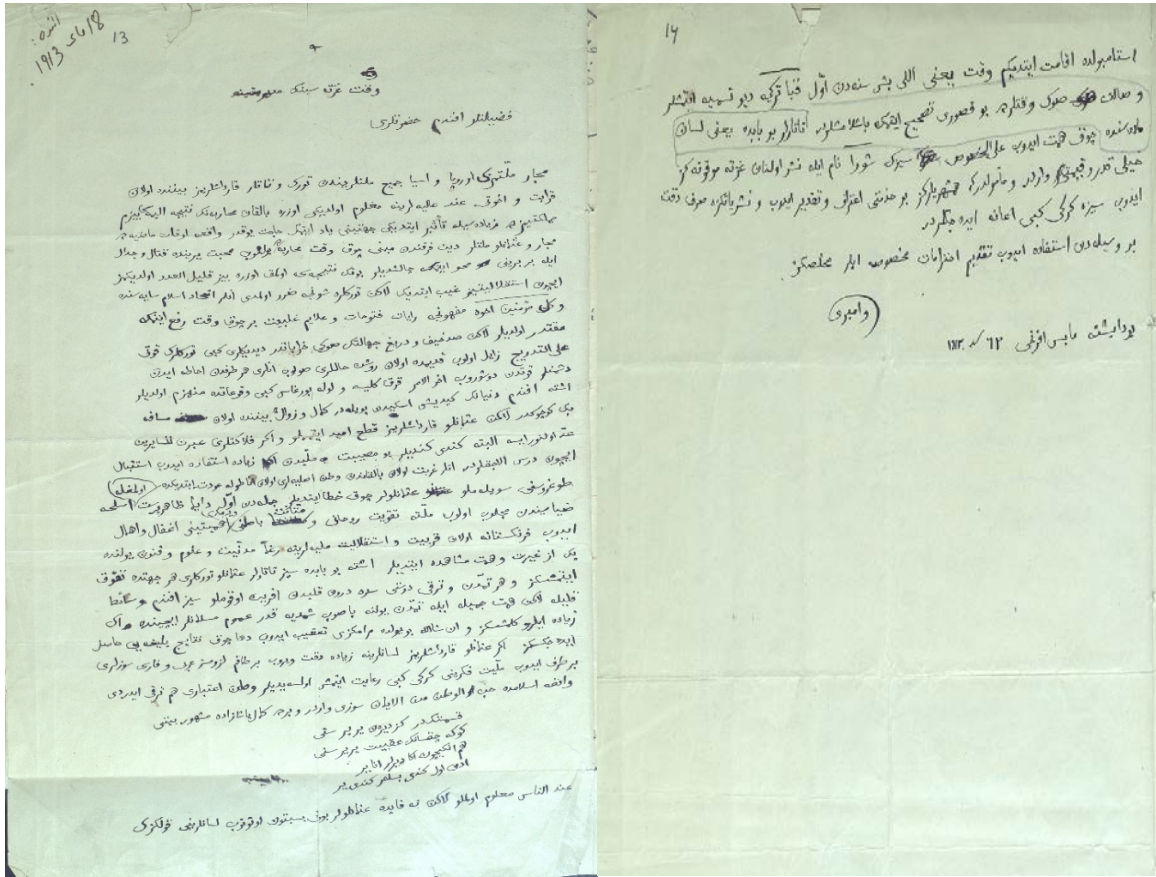
Mektup 8: 1. (TMA F 1370, op.1, d.18, l.9).

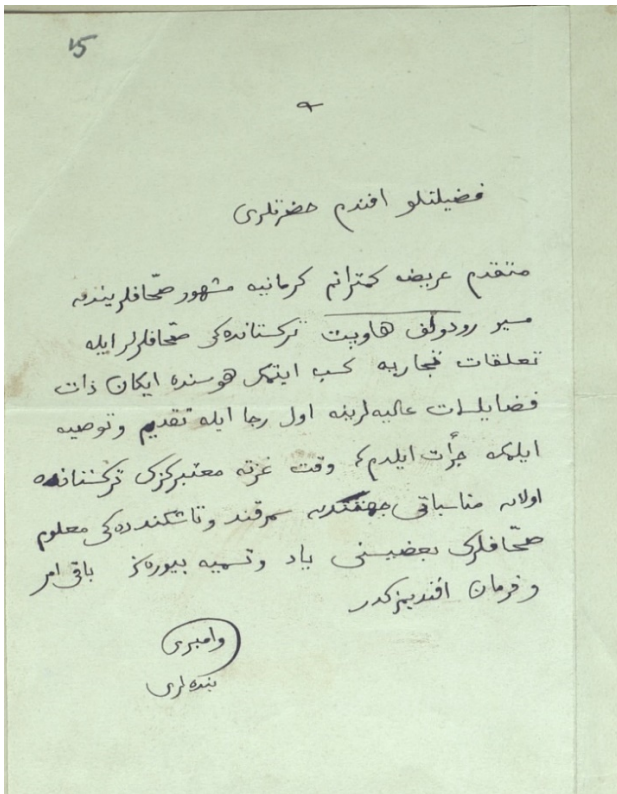
Mektup 9: 1.sayfa. (TMA F 1370, op.1, d.18, 1.10). Mektup 9: 2.sayfa. (TMA F 1370, op.1, d.18, 1.10ob).

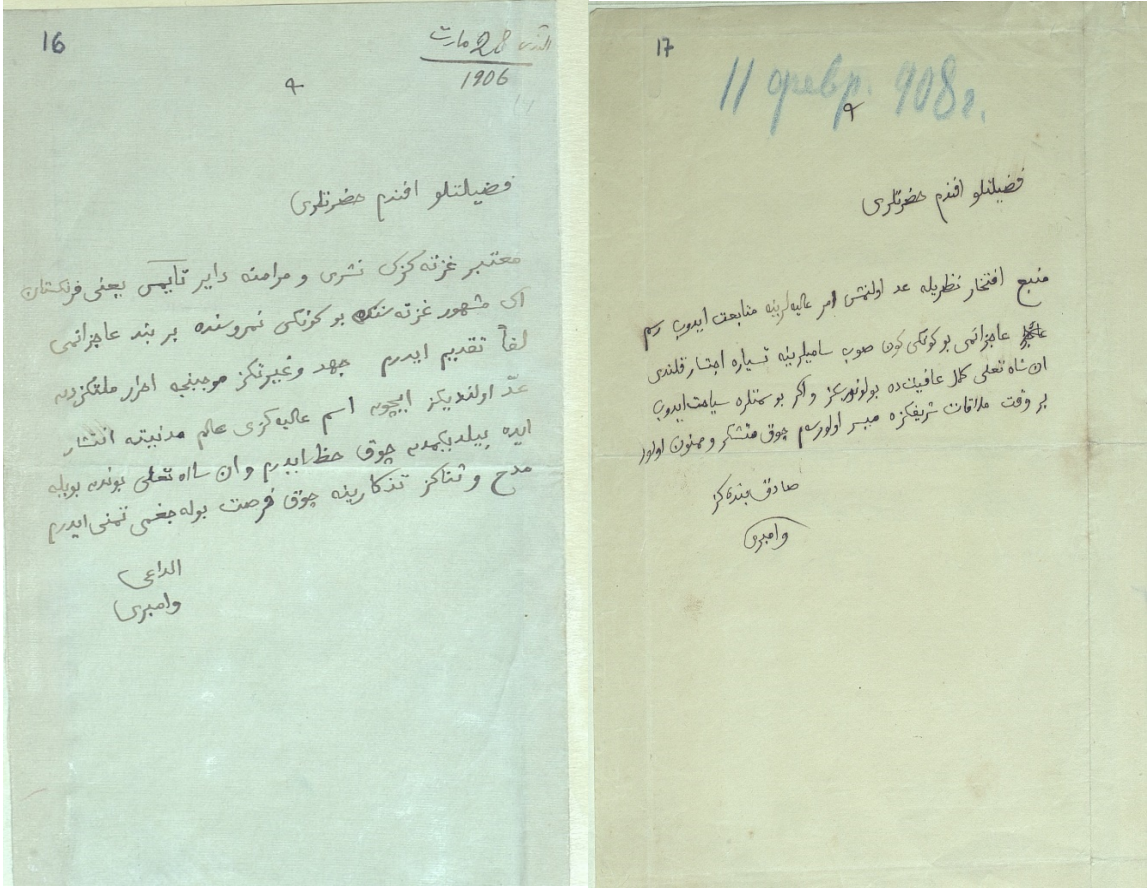
Mektup 10: (TMA F 1370, op.1, d.18, 1.11). Mektup 11: (TMA F 1370, op.1, d.18, 1.12).

Mektup 12: 1.sayfa. (TMA F 1370, op.1, d.18, 1.13) Mektup 12: 2.sayfa. (TMA F 1370, op.1, d.18, 1.14).

Mektup 13: 1. sayfa. (TMA F 1370, op.1, d.18, 1.15).

Mektup 14: (TMA F 1370, op.1, d.18, l.16).

Mektup 15: (TMA F 1370, op.1, d.18, l.17).